

# DEMOGRÁFIA

55. ÉVF. 4. SZÁM

BUDAPEST  
2012

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA  
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET  
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER,  
KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), PONGRÁCZ TIBORNÉ,  
SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER

SZERKESZTŐSÉG:

SPÉDER ZSOLT főszerkesztő  
ŐRI PÉTER felelős szerkesztő  
KAMARÁS FERENC szerkesztő  
MURINKÓ LÍVIA szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ZSOLT SPÉDER editor-in-chief  
PÉTER ŐRI responsible editor  
FERENC KAMARÁS editor  
LÍVIA MURINKÓ editor

OLVASÓSZERKESZTŐK:

NÁCSA KLÁRA, ŐRI PÉTER

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography  
of the Hungarian Academy of Sciences  
and the Hungarian Central Statistical Office  
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Zsolt Spéder*

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1-3.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books  
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

## TARTALOMJEGYZÉK

### TANULMÁNYOK

Kamarás Ferenc: A születések és a termékenység hazai irányzatai .....	243
Pakot Levente: Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében .....	268

### KÖZLEMÉNYEK

Óri Péter: Magyarország társadalma 1869-ben. A Mosaic-projekt magyarországi adatbázisa .....	292
--	-----

### FIGYELŐ

Xu Yan Yi: A mikroközösség demográfia változásai az ezredforduló Kínájában .....	316
--	-----

### IRODALOM

#### KÖNYVEK

Az Ormánság örök avagy egy diskurzus lezáratlansága. Kováts Zoltán: Az Ormánság népesedés-története, 1720–1990. Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2011. 208 o. (Koloh Gábor Lajos) .....	328
--	-----

#### DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

European Journal of Population .....	330
Journal of Marriage and Family .....	330
Population .....	331
Population and Development Review .....	332
Population Research and Policy Review .....	332
Population Studies .....	332

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.  
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

## CONTENTS

### STUDIES

Ferenc Kamarás: National trends of live birth and fertility .....	243
Levente Pakot: Families and households in 19 <sup>th</sup> century Transylvania .....	268

### ARTICLES

Péter Őri: Hungary's society in 1869. The Mosaic database for historic Hungary .....	292
---	-----

### CHRONICLE

Xu Yan Yi: Demographic changes of the microcommunities in China at the turn of the millennium .....	316
--	-----

### REVIEW

#### BOOKS

<i>Ormánság for ever or an unclosed discourse.</i> Kovács Zoltán: <i>Az Ormánság népesedés-története, 1720–1990.</i> (The population history of the Ormánság region, 1720–1990.) Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2011. 208 o. (Lajos Gábor Koloh) .....	328
---	-----

#### REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

European Journal of Population .....	330
Journal of Marriage and Family .....	330
Population .....	331
Population and Development Review .....	332
Population Research and Policy Review .....	332
Population Studies .....	332

*Reproduction permitted only with indication of source.  
Manuscripts are not kept or sent back.*

## A SZÜLETÉSEK ÉS A TERMÉKENYSÉG HAZAI IRÁNYZATAI<sup>1</sup>

KAMARÁS FERENC

Történelmi rekordoknak lehettünk tanúi a 2011. évi születési statisztikában. Olyan eseményeknek, amelyek korábban nem fordultak elő a népmozgalmi statisztika elmúlt 137 éves történetében. A legkevesebb gyermek született, mélypontjára estek a termékenységi és reprodukciós mutatók, a legtöbb anya vállalta gyermekét 30 évesen vagy ezen életkor felett, csúcspontjára emelkedett a házasságon kívül világra jött gyermekek aránya. Milyen demográfiai és magatartásbeli változások állnak e jelenségek mögött? Hogyan jutottunk idáig és milyen demográfiai perspektívákat jelent ez a jövőbeli születésszám és termékenység területén? Ezekre a kérdésekre szeretne választ adni a dolgozat, felhasználva a keresztmetszeti és a generációs, más néven születési kohorsz szerinti elemzési lehetőségeket.

### *Születési, termékenységi irányzatok, demográfiai jellemzők*

A születések száma olyan meghatározó indikátor, amely jól mutatja a népesség hosszú távú demográfiai, társadalmi-gazdasági kilátásait. A hazai születések száma hosszú idő óta alapvetően csökken. Az 1970-es években évenként átlagosan 152 ezer gyermek született, ez az 1980-as években 131 ezerre, az 1990-es években 112 ezerre esett. Ebben az időszakban évtizedenként mintegy 200 ezer fővel, tíz év évenkénti átlagában pedig 20 ezer fővel csökkent az újszülöttek száma. Az 1990-es évek végen először esett a születésszám 100 ezer alá, és azóta sem érte el ezt a szintet. Az ezredfordulót követő évtizedben évenként átlagosan 97 ezer újszülött jött világra, a 2010. évi újabb jelentős csökkenést követően pedig számuk 2011-ben már a 90 ezret sem érte el. Ha a két szélső értéket hasonlítjuk össze, akkor a 2011. évi 88 ezres születésszám már a felét sem éri el az 1970-es évek közepére jellemző értéknek (194 ezer fő).

<sup>1</sup> A tanulmány a az MTA Demográfia Osztályközi Állandó Bizottsága, az MST Demográfiai Szakosztálya, a KSH és a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete szervezésében „A Magyar Tudomány Ünnepe” alkalmából 2012. november 26-án rendezett konferencián („Hazai népesedési problémák és európai perspektívák”) elhangzott előadás szerkesztett változata. Hosszabb változatban megjelent még a KSH Társadalmi Helyzetkép 2010 című kiadványában: [http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/thk/thk10\\_nepesedes.pdf](http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/thk/thk10_nepesedes.pdf).

Az évenkénti születésszám alapvetően két tényezőtől függ; a szülőképes korú nők számától és azok gyermekvállalási gyakoriságától, más szóval termékenységétől. A szülőképes korú nők létszáma azonban korántsem csökkent olyan mértékben, mint a születések száma, sőt az 1990-es években, amikor a születésszám az előző évtizedhez képest a legnagyobb mértékben esett, a 15–49 éves nők létszáma még növekedett is. Összességében a vizsgált időszakban a szülőképes korú nők száma alig 11 százalékkal csökkent, míg a születésszám 41,5 százalékkal esett vissza.

*1. A szülőképes korú nők és a születések számának változása 1970–2011 között  
Changes in the number of women of fertile age and that of births in Hungary  
between 1970 and 2011*

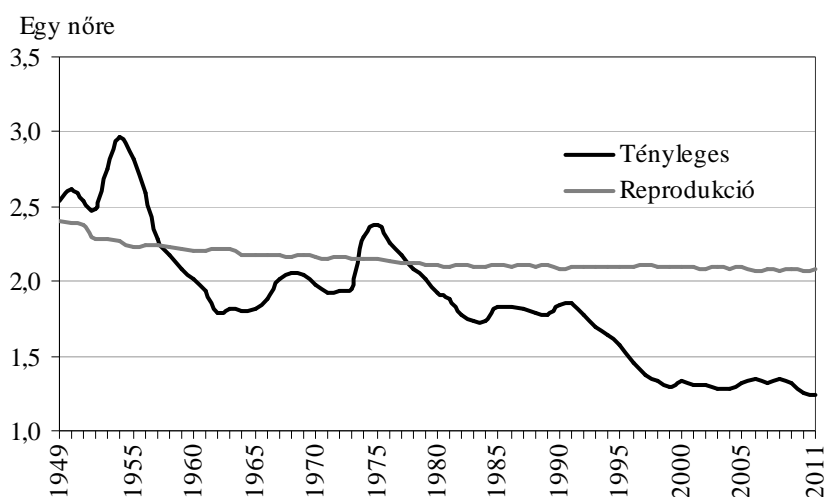
Időszak	A szülőképes korú nők	A születések	A szülőképes korú nők	A születések	A szülőképes korú nők	A születések
	évenkénti átlagos száma		átlagos változása (1970–1979 = 100%)		átlagos változása (előző évtized = 100%)	
1970–1979	2 665 177	152 362	100,0	100,0		
1980–1989	2 558 910	130 958	96,0	86,0	96,0	86,0
1990–1999	2 567 173	111 686	96,3	73,3	<b>100,3</b>	<b>85,3</b>
2000–2009	2 472 808*	97 180	92,8	63,8	96,3	87,0
2010–2011	2 380 347*	89 192	89,3	58,5	96,3	91,8

\* A 2001. évi népszámlálás alapján továbbvezetett adatok.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek.

A születésszám radikális csökkenését elsősorban a szülőképes korú nők összetételében történt változások és a gyermekvállalási hajlandóság életkor szerinti erős differenciálódása idézte elő. A 1990-es évek elején léptek szülőképes korba az 1970-es évek közepén született nagy létszámú női nemzedékek, az évtized során pedig elérték azt az életkort, a 20-as éveik első felét, amikor – a korábbi szokások szerint – a leggyakrabban vállaltak gyermeket az anyák. A 1990-es évek második felére az akkori előrejelzések mind a születésszám emelkedését várták, ezzel szemben az újszülöttek száma lokális mélypontjára zuhant. Mi történt? A rendszerváltást követően indult meg, illetve gyorsult fel az a folyamat, amelynek során stratégiaváltás/paradigmaváltás történt a gyermekvállalási magatartásban. Az anyák egyre idősebb életkorban kezdték világra hozni első és további gyermekeiket, a szülő nők átlagos életkora gyorsan emelkedett. A 20-as éveik elejéről először azok második felére, majd fokozatosan a 30-as éveik elejére tolódott az az életkor, amikor az anyák leggyakrabban vállalták gyermekeiket. A radikális változás miatt az évenkénti születésekből hiányoztak a korábban fiatalon vállalt gyermekek, a későbbi életkorban szült gyermekek pedig messze nem tudták pótolni/ellensúlyozni ezt a hiányt. A születések száma és a termékenység szintje erősen visszaesett. Az ezredfordulóra lejátszódott az intenzív változások első hulláma, az ezt követő években a szüle-

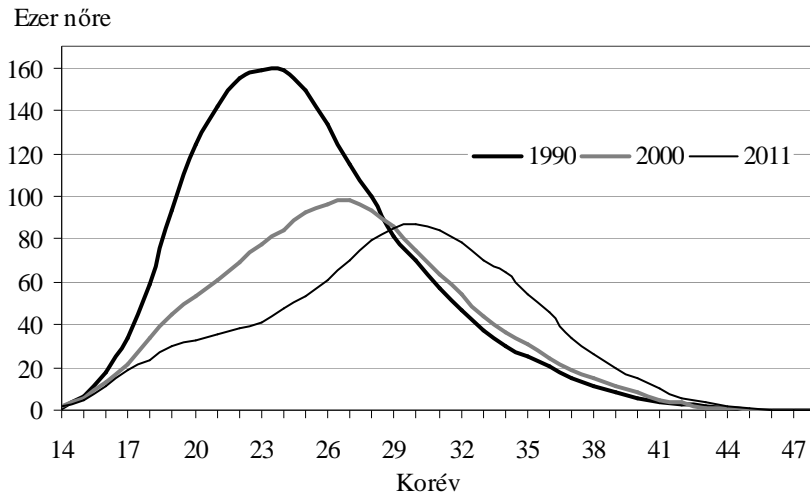
tések száma és a termékenység – kisebb hullámzásokkal tarkítva – alacsony szinten stagnált. Az évtized végén aztán újabb negatív fordulatot vett a születési mozgalom. 2010-ben korábban ritkán tapasztalt mértékben, 6,3 százalékkal csökkent a születések száma az előző évhez viszonyítva, a termékenység újabb mélypontot ért el, majd kisebb intenzitással ugyan, de a csökkenő irányzat 2011-ben is folytatódott. Ebben az évben a születések száma először esett 90 ezer alá, a termékenységet kifejező TTA\* értéke pedig történelmi minimumára, 1,24-re. Ilyen termékenység mellett 100 nő mindössze 60 leánygyermeket hozna világra élete folyamán, vagyis az így felnövekvő és később szülei helyébe lépő leánynemzedékek létszáma 40 százalékkal lenne kisebb, mint a szüleié. A termékenység olyan mértékben távolodott el az egyszerű reprodukciót biztosító szinttől, hogy az tovább csökkentette a mély hullámból való kilábalás esélyét.



\*TTA=teljes termékenységi arányszám.

Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

*I. A termékenység tényleges és egyszerű reprodukciós szintje  
Magyarországon, 1949–2011*  
*Actual value of TFR and that of TFR resulting in the simple reproduction of  
the population, Hungary, 1949–2011*



Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

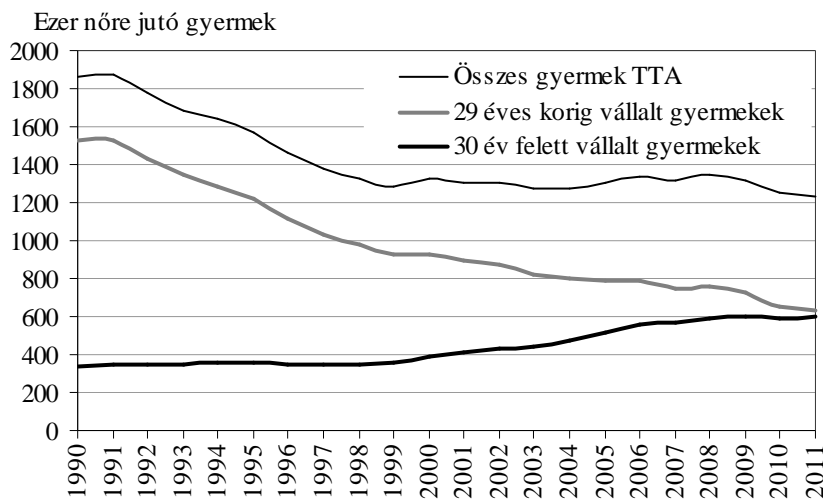
## *II. Élveszületések az anya életkora szerint Magyarországon* *Number of live births by the age of mothers in Hungary (per thousand)*

Folytatódott a gyermekvállalás életkorának kitolódása: 2011-ben a szülő nők átlagos életkora 28,3 évre emelkedett az első gyermekük világra hozatalakor (abban az életkorban vállalták első gyermeküket, amelyikben 20 évvel korábban az anyák már lényegében befejezték termékenységüket, kialakítva az akkor általánosan jellemző kétgyermekes családmódellet). A termékenység életkor szerinti profilja annyiban változott, hogy emelkedett a 30 év feletti nők szüléseinek gyakorisága, jelezvén azt a szándékukat, hogy pótolni szeretnék a korábban elhalasztott szüléseiket. A születések mindenkori számát egyre inkább az határozta meg, hogy a 20-as években járó fiatalok továbbra is jellemzően csökkenő termékenységét mennyiben tudta ellensúlyozni a 30-as években járó nők gyakoribb gyermekvállalása. Az ezredfordulót követő években ez többnyire sikerrel járt, az utóbbi két évben viszont a 30-as évek elején járó nők termékenység-emelkedése is megtorpant, és csak a 35 év felettieké nőtt, ez viszont kevés volt ahhoz, hogy ellensúlyozza a többi korcsoportra jellemző csökkenő termékenységet. A születések száma és termékenység szintje ismét a mélypontjára esett.

### *A késői gyermekvállalás kockázati tényezői*

Az elmúlt két évtized termékenységének egyik sajátos jellemzője, hogy az éves termékenység alakulásában látványosan nőtt a szülőképes korú nők „idő-

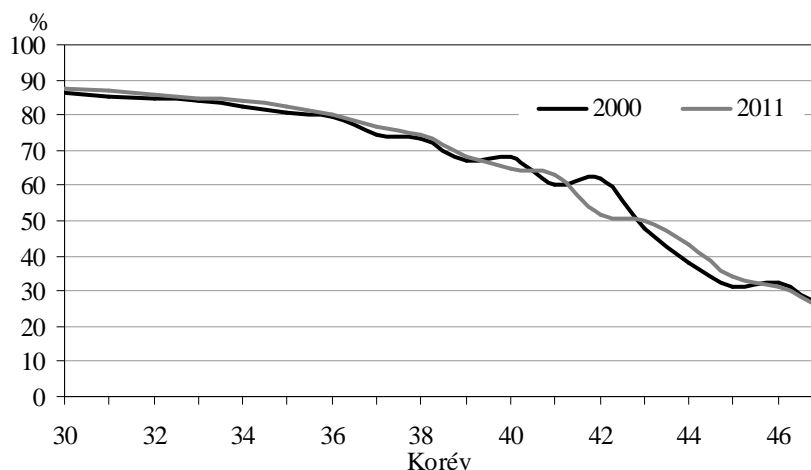
sebb” korosztályainak szerepe és jelentősége. Ez a szerepváltozás részben abból adódott, hogy emelkedett a 30 év feletti nők szülési hajlandósága, de ennél jóval jelentősebb tényező volt a 30 év alatti nők gyermekvállalásának a korábbiaknál is látványosabb visszaesése. Ha a szülőképes kort két részre osztjuk, és aszerint vizsgáljuk, hogy egy adott év termékenységi viszonyai mellett születendő összes gyermek közül (a TTA értékéből) hány gyermeket vállalnának az anyák 29 éves korukig, illetve hányat 30 évesen és ennél idősebb korban, akkor feltárul előttünk e változás jelentősége. Az 1990. évi egy nőre jutó 1,87 gyermekből 1,53 született volna a nők 29 éves koráig – vagyis az akkori termékenység mellett várható összes gyermek 82 százaléka –, és csak 18 százaléka jött volna világra 30 éves vagy e feletti életkorban lévő anyától. Ezzel szemben a 2011. évi 1,24 TTA-érték csak valamivel több mint fele, pontosan 51 százaléka születne meg az anyák 29 éves koráig, 49 százaléka pedig ezen életkor felett, ha az elmúlt évi kor szerinti gyermekvállalási szokások tartósan megmaradnának. Más szóval: jóval alacsonyabb a várható gyermekszám, és ezek jelentős (és egyre növekvő) hányada csak 30 év felett jönne világra. A trendekből az is kiderül, hogy az 1990-es évek elejének termékenységi szokásai mellett még több gyermeket vállaltak volna az anyák 29 éves korukig, mint amennyit a jelenlegi termékenységük mellett egész életük folyamán világra hoznának.



Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

III. Egyes női korcsoportok hozzájárulása a naptári éves termékenységhez,  
1990–2011  
Contribution of different female age-groups to calendar year fertility,  
1990–2011

A megszületendő gyermekek ilyen jelentős hányadának a 30-as, vagy esetleg 40-es életévekre történő halasztása komoly egészségi-biológia kockázati tényezőkkel is együtt járhat. A gyermekvállalásnak is megvan az ideális életkora, és ez jelenlegi ismereteink és az orvos-szakmai tapasztalatok szerint a 20-as éveket és a 30-as évek elejét jelenti. A 30 év feletti életkorban a női fogamzóképeség kezdetben lassan, 35 év felett egyre gyorsuló ütemben csökken, emellett a bekövetkezett terhesség kimenetele is egyre bizonytalanabb lesz, csökken az élve születéssel és nő a magzati halálózással végződő fogamzások aránya. A 2011. évi adatok szerint 30 évesen még magas az esélye annak, hogy a kívánt fogamzás kimenetele élve születéssel végződjön (88%). Ez az arány 36 évesen 80 százalékra, 40 évesen pedig 65 százalékra esik, 44 év felett pedig, ha a kívánt fogamzás mégis bekövetkezne, már nagyobb az esélye a magzati halálózásnak, mint az élve születésnek. Ezek az arányok érdemben nem változtak az elmúlt évtized során (IV. ábra).



\*Kívánt fogamzásnak a terhességmegszakításon kívüli valamennyi más fogamzás kimenetelét tekintjük, úgymint: élve születés, korai, középidős és késői magzati halálózás.

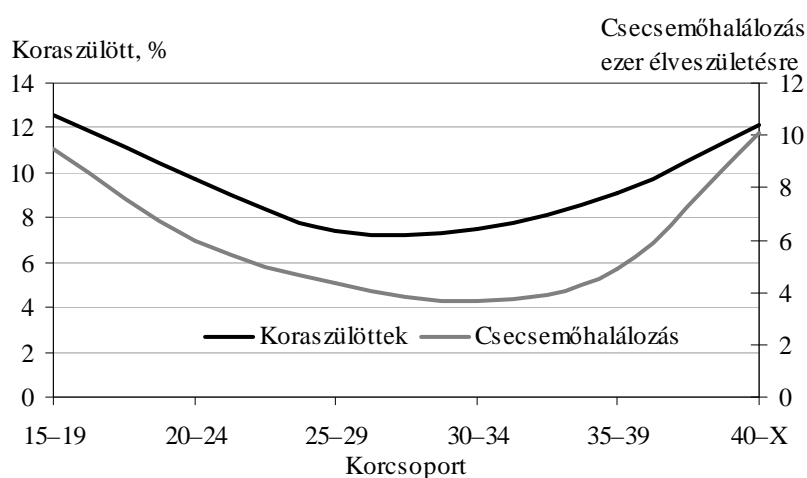
Forrás: Demográfiai Évkönyvek, saját számítás.

#### IV. A kívánt fogamzásból élve születéssel végződők aránya a 30–47 éves nők között

*Proportion of intended conceptions resulting in live births among females aged 30–47*

Egy másik kockázati tényező magát a megszületett gyermeket, illetve annak egészségét érinti. Köztudott, hogy hazánkban magas a koraszülöttek aránya, az elmúlt évtizedben stabilan 8–9 százalék között mozgott, a javulásnak nincsenek jelei. Az életkori jellemzők azt mutatják, hogy a túl fiatalon (20 év alatt), illetve

a túl későn (40 év felett) vállalt gyermekeknél a koraszülöttségi arányok 50 százalékkal magasabbak az átlagosnál, a legalacsonyabb értékek pedig 25–34 év közöttiek gyermekvállalásánál találhatók (V. ábra). A koraszülések gyakorisága szorosan összefügg a csecsemőhalandósággal, e téren viszont jelentős és érdemi javulás történt az elmúlt évtizedben is. Mindemellett a csecsemőhalandóság életkor szerinti profilja nagyon hasonlít a koraszülésekéhez, vagyis a tizenévesen szült vagy 40 év felett vállalt gyermekeknél kétszerese az átlagosnak.



*Forrás:* Demográfiai Évkönyvek, saját számítás.

*V. Koraszülöttek és csecsemőhalálozás az anya korcsoportja szerint, 2011  
Premature births and infant mortality by the age-group of mothers, 2011*

A késői gyermekvállalásnak nemcsak egészségi-biológiai kockázatai vannak, hanem fontos demográfia hatásai, illetve következményei is lehetnek. Ennek vizsgálatára a demográfia módszertanának egy ritkábban használt eszközét, a generációs vagy kohorsz-termekelemzést szükséges alkalmazni.

*Generációs vagy kohorsz-termekelemzés*

Az eddig alkalmazott elemzési módszerek a naptári éves adatokon alapulnak, és ezek időbeli trendjeit mutatták be. A képzett szintetikus indikátorok, mint a TTA vagy a reprodukciós mutatók mindig azt jelzik, hogy mi történne akkor, ha a vizsgált év demográfiai jellemzői tartósan megmaradnának. Ez a feltételezés azonban többnyire nem valósul meg, mert a mutatók értékei évről évre változnak. A változások egyik fontos mozgatórugója a demográfiai ese-

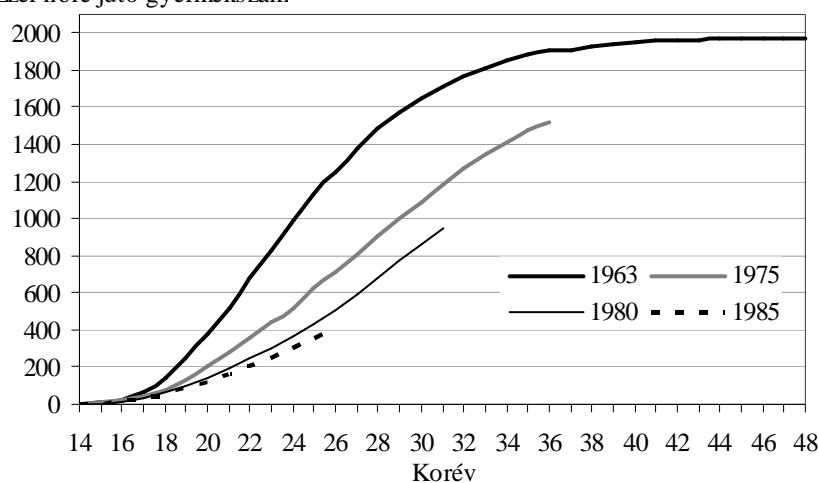
mény időzítésének változása (előrehozatala vagy későbbre halasztása) lehet, ami – ha tartósan és tömegesen fordul elő – lényegesen befolyásolhatja a vizsgált év demográfiai eseményeit és mutatóit. A generációs vagy kohorszelemzés kiküszöböli az időzítésből eredő esetleges torzításokat, mert a teljes emberi életutat elemzi. A demográfiában a kohorsz fogalma a demográfiai eseményt egy időben átélt emberek sokaságát jelenti. A termékenység vizsgálatánál ez az egy időben átélt esemény leggyakrabban a születés éve, így születési kohorszokról, nemzedékről, évjáratról vagy generációról beszélünk, szinonimaként használva e kifejezéseket. A kohorszelemzés előnye, hogy tisztább, realisabb (időzítésmentes) képet ad a vizsgált születési évjárat termékenységéről és a vállalt gyermekek átlagos számáról. Hátránya viszont, hogy viszonylag hosszú ideig, a szülőképes kor végéig kell várni ahhoz, hogy egy születési nemzedék teljes termékenységi életútját elemezni lehessen, és ebben az esetben is főleg a termékenység közeli vagy távolabbi múltjáról kapunk információkat, nem pedig a termékenység aktuális helyzetéről.

A gyakorlatban ezért azt vizsgálják, hogy az egyes női születési évjáratok egy adott azonos életkorig hány gyermeket hoztak világra, mekkora az átlagos gyermekszámuk és milyen a gyermekszám szerinti megoszlásuk. A kiválasztott azonos életkor lehet a 25., 30. vagy 35. életév, de lehet akár a befejezett termékenység életkora. A kohorsztermékenység pedig a szülőképes kor kezdetétől a vizsgált életkorig szült gyermekek összesített (kumulatív) száma, azok átlaga, illetve megoszlása. Így például 2012. január 1-jén az 1985-ben született női nemzedék minden egyes (életben levő) tagja betöltötte a 26. életévét, az 1980-ban születettek a 31., az 1975-ben születettek pedig a 36. életévüket. Ha ehhez hozzávesszük az 1963-ban születetteket, akik ekkor már betöltötték 48. életévüket, és termékeny életszakaszuk gyakorlatilag véget ért, akkor mind a négy nemzedék termékenysége összevethető 26 éves életkorukig, három nemzedéké 31 éves korukig, két nemzedéké pedig 36 éves korukig.

A legidősebb, 1963-ban született női nemzedék az 1980-as évek elején lépett szülőképes korba. Az akkor jellemző gyermekvállalási szokásoknak megfelelően korán világra hozták első gyermeküket, és 26 éves korára a nemzedék minden nőtagjának már átlagosan több mint egy (1,25) gyermeke volt. 31 éves korukig, az 1990-es évek elejéig tervezett gyermekeik többségét (87 százalékát) megszülték, és a második világháború után született nemzedékek közül az egyik legmagasabb gyermekszámmal, átlagosan 1,97 gyermekkel fejezték be termékeny életszakaszukat. Gyermekvállalási magatartásukat kedvezően befolyásolhatta a GYED intézményének 1984-ben történt bevezetése, amely több mint húsz éven keresztül változatlan formában és tartalommal fennmaradt, és e nemzedék legtermékenyebb időszakát érintette, ugyanakkor a rendszerváltás gazdasági-társadalmi megrázkódtatásai nem vagy csak kismértékben voltak hatással családterveikre.

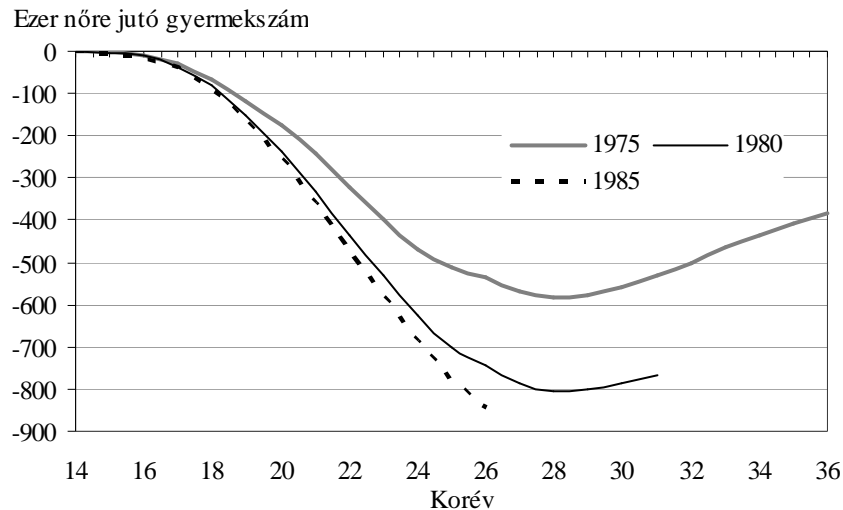
Az 1975-ben született nemzedék létszámát tekintve a „nagy generáció”. A rendszerváltást követő években léptek szülőképes korba, és ez gyermekvállalási magatartásukra is erősen rányomta bélyegét. Náluk jelentkezik először a korábbi gyakorlattól eltérő halogató, halasztó taktika. 20-as éveik első felében csak feleannyi gyermeket vállaltak, mint a náluk tizenkét évvel idősebb nemzedék, és 20-as éveik végen sem volt még átlagosan egy gyermekük. A két születési évjárat között ebben az életkorban volt a legnagyobb különbség a gyermekek számában, aztán fokozatosan elkezdték pótolni lemaradásukat. 36 éves korukra átlagosan több mint 1,5 gyermeket hoztak világra, ami az 1963-as nemzedék hasonló életkorban elért gyermekszámának (1,90) 80 százaléka. A gyermekvállalás ideális időszakát kevésbé használják ki, nőnek az ezzel kapcsolatos egészségi-biológiai kockázatok, és ezt ők is érzik. Bár a 2011. évi termékenységi mélypont idején kismértékben emelkedett a 35 éves és ennél idősebb nők szülésgyakorisága, nem valószínű, hogy az 1975-ös generáció tagjai reprodukzív koruk végére behozzák a lemaradást. Minden bizonnyal kisebb családnagysággal fejezik majd be termékeny életszakaszukat, mint 1963-ban született nő társaik.

Ezer nőre jutó gyermekszám



Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

VI. Az adott életkorig vállalt gyermekek átlagos száma születési évjáratonként  
*The mean number of children born prior to a given age of mothers by birth cohort of mothers*



Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

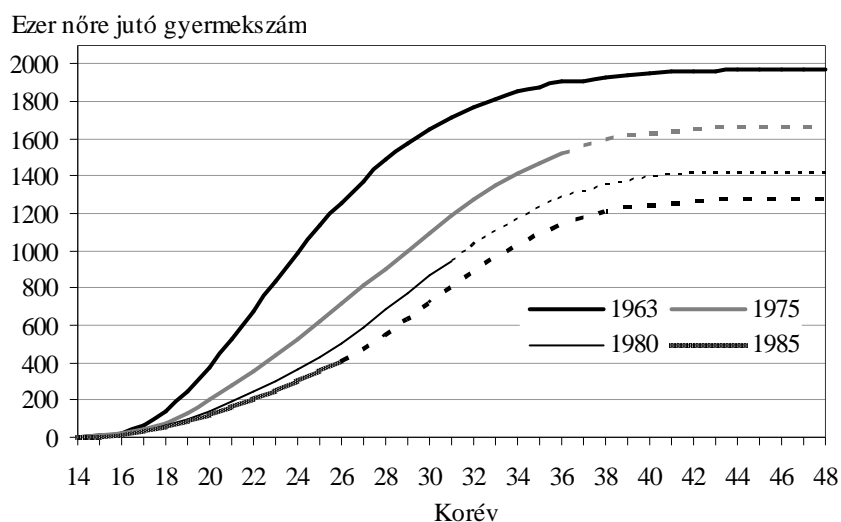
*VII. Az elmaradás mértéke az adott életkorig vállalt gyermekek átlagos számában az 1963. évi születési kohorszhoz képest*  
*The decrease in the mean number of children born until a given age of mothers by birth cohort compared to the cohort born in 1963*

Az 1980-ban és 1985-ben született nemzedékek termékenysége nagyon hasonlít egymáshoz. Náluk már megfigyelhető a teljes stratégiaváltás a gyermekvállalási magatartásban. Ők már az új évezred fiatal nemzedékei, akiknek 20-as éveit főleg a képzés, tanulás, az anyagi és munkahelyi egzisztencia megteremtése, a családalapítás feltételeinek megteremtése jellemzi. Gyermekeket viszont nem, vagy csak kevesen és keveset vállalnak ebben az életkorban. Az 1980-ban született nőknek csak valamivel több mint fele annyi gyermeke született 31 éves koráig, mint az 1963. évi születési évjáratnak, az 1985-ben született nemzedék pedig 26 éves koráig csak harmadannyi gyermeket vállalt, mint a náluk huszonnégy évvel idősebb generáció. Az 1963-as és 1985-ös születésű évjáratokat a közöttük lévő korkülönbség miatt nevezhetjük akár szülő- és gyermeknemzedéknek is. Ha így tekintünk rájuk, akkor bátran állíthatjuk, hogy a szülőket és gyermekeiket összehasonlítva, tehát egy nemzedékváltás időszakában, ilyen mértékű és gyorsaságú változás korábban még soha nem fordult elő a gyermekvállalás területén.

A kérdés az, hogy valóban csak halasztásról van-e szó, vagy ennél többről, egy valószínű mintaváltásról, ami gyökeresen megváltoztathatja a korábban kialakult és hosszú idő óta jellemző családszerkezetet. Erre most nem lehet egyértelmű választ adni. Tény viszont, hogy minél fiatalabb női nemzedékeket

nézünk, annál kevesebb az egy adott életkorig szült gyermekek száma, és – ezzel párhuzamosan – annál magasabb körökben a gyermektelenek aránya. Az 1980-as nemzedék 44 százalékanak 31 éves korában még nem volt gyermeke, az 1985-ös nemzedék háromnegyedének pedig 26 éves korában. Ezek az arányok az 1963. évi nemzedék hasonló életkorban mért arányainak többszörösei. Az elmaradás olyan nagymértékű, hogy reménytelennek látszik az, hogy a mai fiatal gyermeknemzedékek átlagos családnagysága elérje a szüleikét, azaz hogy reprodukálják azokat a körülményeket, amelyek között ők maguk nevelkedtek.

A várható családnagyság jövőbeli becslésére kézenfekvő és egyszerű módszer lehet, ha feltételezzük, hogy egy adott életkort elért fiatal nemzedék további életéveiben ugyanolyan módon vállal majd gyermeket, mint ahogy az adott életkor feletti nőtársaik jelenleg azt ténylegesen teszik. Ha ez a hipotézis megvalósulna, akkor radikális változások történnének az átlagos családnagyságban és azok gyermekszám szerinti összetételében. Ebben az esetben az 1975-ben született női nemzedék egy tagja átlagosan 1,66 gyermekkel fejezné be termékenységét, az 1980-ban születetteknek átlagosan 1,42 gyermekük születne, az 1985-ös jelenleg 20-as éveit közepén járó női generáció pedig átlagosan mindössze 1,28 gyermeket hozna világra élete folyamán, szemben a szülői nemzedéknek tekintett 1963. évi generáció 1,97 gyermekével.

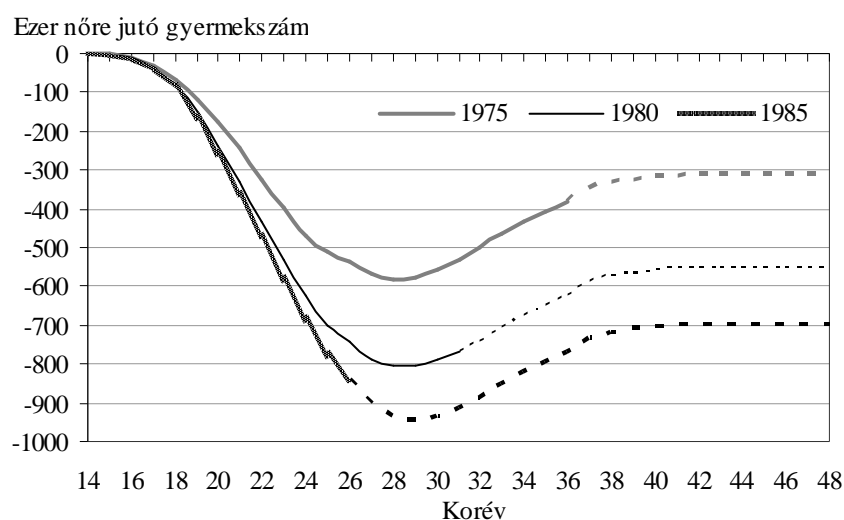


\*A becslés a 2011 évi korszpecifikus élve születési arányszámok alapján készült.

Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

VIII. Az adott életkorig vállalt gyermekek tényleges és becsült\* átlagos száma születési évjáratonként

*The actual and estimated mean number of children born prior to a given age of mothers by birth cohort of mothers*



\* A becslés a 2011. évi korszpecifikus élveszületési arányszámok alapján készült.  
 Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

*IX. Az elmaradás tényleges és becsült mértéke az 1963. évi kohorszhoz képest  
 The actual and estimated size of decrease in the number of children born prior  
 to a given age of mothers compared to the birth cohort of 1963*

Az elmaradás a 20-as éveik végén járó nők átlagos gyermekszámában a legnagyobb, és minél fiatalabb a vizsgált születési évjárat, az elmaradás mértéke annál jelentősebb. Így az 1985-ben született nők 29 éves korukig már átlagosan csaknem egy gyermekkel kevesebbet hoznának világra, mint a referenciául választott 1963-ban született női nemzedék hasonló életkorig. Ezt követően mérséklődnek a különbségek – főleg a 30-as éveikben járó nők korábbinál magasabb termékenysége miatt –, de a fiatalabb éveikben elmaradt vagy elhalasztott szüléseiket már nem tudják pótolni, és egyre kisebb átlagos családnagysággal fejezik be termékeny életciklusukat.

Az átlagos gyermekszám, illetve családnagyság ilyen mértékű csökkenése drasztikus változásokat okozhat a családok gyermekszám szerinti összetételében. Ennek becslésére az életkor és paritás (születési sorrend) szerinti élve születési arányszámokat hívjuk segítségül. Ezek alapján egy adott születési évjáratból a gyermektelenek aránya úgy becsülhető, ha azt feltételezzük, hogy a megfelelő korban gyermektelen nők a továbbiakban úgy vállalják első gyermeküket, mint ahogy az általuk elért életkor fölött az addig gyermektelen nők azt 2011-ben ténylegesen tették. Az egygyermekesek hányadát úgy becsüljük, hogy közülük hányan maradnának egy gyermek mellett akkor, ha második

gyermeküknek olyan arányban adnának életet, mint ahogy az általuk elért életkor fölött az egygyermekes anyák 2011-ben második gyermeküket ténylegesen vállalták. Hasonló módon becsülhető a két-, három- vagy többgyermekesek aránya. Az alkalmazott módszer logikájából adódik a módszer gyengése is, nevezetesen az, hogy a jelenlegi (esetünkben a 2011. évi) életkor és paritás szerinti termékenységi arányokat a jövőben is változatlanok feltételezi. Ez bizonyára nem így lesz, de a hipotézis arra mindenesetre rávilágít, hogy a jelenlegi termékenységi magatartások tartós megmaradása esetén a mai fiatal nemzedékek milyen család-, illetve gyermekszám-összetétel mellett fejeznék be reprodukív életszakaszukat.

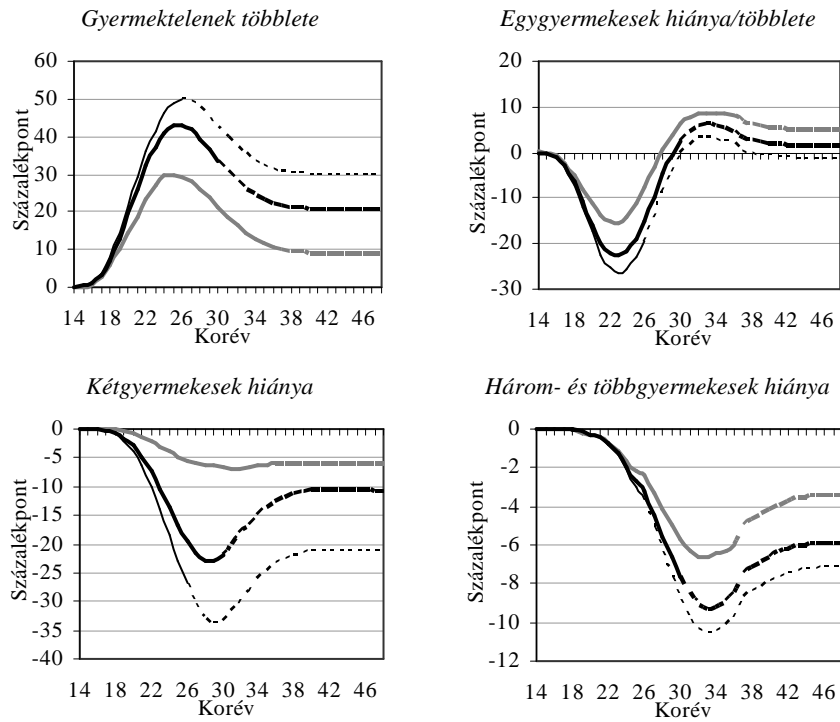
2. Születési kohorszok tényleges és becsült\* gyermekszám szerinti megoszlása  
befejezett termékenység idején  
*The distribution of birth cohorts by actual and estimated final number of children*

Születési év	Gyermekszám				Összesen	Gyermekszám átlag (ezer nőre)
	0	1	2	3+		
	Százalék					
1963	8,5	21,3	47,1	23,2	100,0	1970
1975*	17,5	26,2	36,4	19,8	100,0	1660
1980*	29,3	22,8	30,6	17,4	100,0	1420
1985*	38,3	19,9	25,7	16,1	100,0	1275

\* A becslés a 2011. évi korszpecifikus élveszületési arányszámok alapján készült.  
*Forrás:* Termékenységi adatbázis, saját számítás.

Az eredmények sokkoló hatásúak. A jelzett feltételek megvalósulása esetén az 1975-ös nemzedék közel 18 százaléka, az 1980-as születési évjárat 29 százaléka, az 1985-ös generáció nőtagjainak pedig több mint 38 százaléka gyermek nélkül fejezné be termékeny életkorát – szemben az 1963. évi szülői generáció 8,5 százalékos gyermektelenségi arányával. Ez pedig azt jelenti, a kétgyermekes családmódel hosszú ideje tartó domináns szerepe fokozatosan megszűnne, és helyét egy nemzedékváltás ideje alatt a gyermektelen családtípus venné át.

Figyelemre méltó az egyes családtípusok változásának életkor szerinti profilja. A korábbiakhoz hasonlóan ezt is az 1963. évi nemzedékhez viszonyítva mutatjuk be, oly módon, hogy a gyermektelen, illetve egy, kettő és három vagy több gyermekkel rendelkező családok a szülőképes kor teljes életciklusát tekintve milyen mértékben múlnák felül, vagy maradnának el a referenciául választott női nemzedék hasonló családtípusától.



\* A becslés a 2011. évi kor és születés-sorrend szerinti élve születési arányszámok alapján történt.

Forrás: Termékenységi adatbázis, saját számítás.

*X. Az adott életkorig vállalt gyermekek tényleges és becsült\* arányának többlete, illetve hiánya az 1963-ban született nemzedékhez képest*

*The difference of the actual and estimated proportion of children born prior to a given age of mothers by birth cohort of mothers compared to the birth cohort of 1963*

A gyermektelen nők többlete valamennyi életkorban és mindhárom fiatalabb születési évjáratnál megmutatkozik. Ennek mértéke a 25–26 éves életkorban a legnagyobb, mivel a referenciául választott női nemzedék mindössze egynegyede volt gyermektelen ebben az életkorban, a náluk fiatalabb generációknál viszont ugyanebben az életkorban kétszeres, háromszoros ez az arány. Az életkor előrehaladtával mérséklődik ugyan, de nem tűnik el ez a többlet, és végül ez okozza a gyermektelenek jóval magasabb arányát a fiatalabb születési kohorszoknál.

Figyelmet érdemel az egygyermekes családok életkor szerinti arányváltozása. Az elmaradás és a későbbi életkorban történő pótlás klasszikus esetével állunk szemben. A fiatal életkorban elhalasztott első gyermekvállalás jelentős hiányt mutat a 20-as évek végéig, 30 év fölött viszont minden fiatalabb nemzedéknél többletet jelez az 1963. évi születési évjárat gyermekvállalási gyakorlatához/stratégiájához képest. A pótlási szándék itt többnyire eredményes, így a végleges családnagyság kialakításában az egygyermekes családok arányában várható a legkisebb változás.

Nem így a kétgyermekes családoknál, akiknél az alacsonyabb arány valamennyi életkorban jelentkezik, a két legfiatalabb nemzedéknél pedig egyre növekvő mértékben marad el a referencia-kohorszétól. A későbbi életkorban történő pótlás itt jórészt eredménytelen marad, a fiatal évek jelentős hiánya csak mérséklődik, de így is jóval kevesebb kétgyermekes család várható befejezett termékenység idején, mint az 1963. évi nemzedéknél. Hasonló a helyzet a három- és többgyermekes családoknál is, azzal a különbséggel, hogy náluk a hiány jóval mérsékeltebb, mint a kétgyermekes családok esetében, így körükben a várható aránycsökkenés is kisebb mértékű lesz.

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a fejezetben leírt folyamatok és jelenségek csak abban az esetben következének be, ha a hipotézisek is valóra válnának: vagyis a 2011. évi életkor- és születési sorrend szerinti élve születési arányszámok hosszabb távon állandósulnának, és a szülőképes kor végéig fennmaradnának a vizsgált nemzedékeknél. A 2012. évi előzetes adatok egy kismértékű elmozdulást jeleznek az előző évi mélypontról, mivel a születések száma mintegy 2,6 százalékkal emelkedett. Ez valamelyest javítana a korábbiakban bemutatott tényleges és várható termékenységi helyzeten, de érdemi változást még nem hozna.

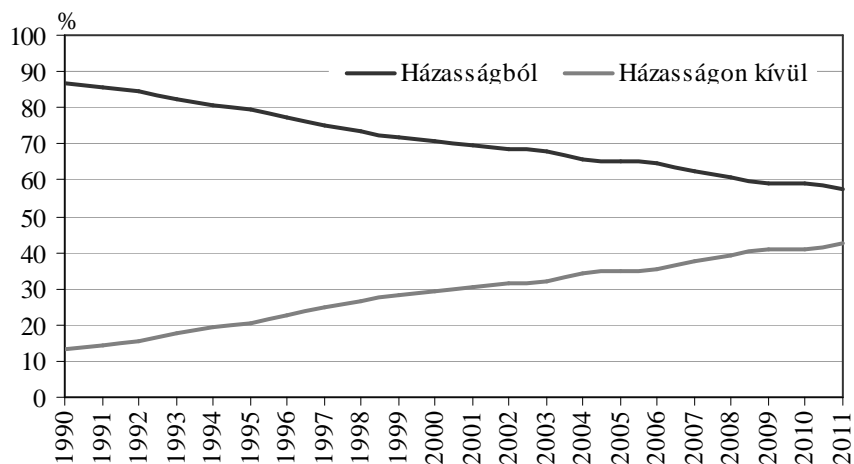
#### *Házasságon kívüli születések*

A családalapítás legáltalánosabb formája hosszú ideje a házasságkötés. Ez a megállapítás általában igaz, de a mai fiatal nemzedékekre nem jellemző. A családi állapot egyre inkább a demográfia „puha” jellemzői, változói közé tartozik, szemben az életkorral (melyet meghatároz a születés időpontja óta eltelt idő) vagy a nemmel (amely az emberi élet során ritka kivétellel változatlan marad). A párkapcsolatok demográfiai vizsgálata során egyre nagyobb nehézségekbe ütközünk, mivel azok létesítése és a felbomlása az esetek jelentős részében kikerül a hivatalos statisztika látóköréből. Kettéválik a jogi (de jure) és a tényleges (de facto) családi állapot, és ezzel párhuzamosan a párkapcsolatok korábban nem tapasztalt, változatos formái alakulnak ki. Ezek között is az élettársi kapcsolat a legáltalánosabb és legelterjedtebb együttélési forma. Ez független a jogi családi állapottól. Kétségtelen, hogy az élettársi kapcsolatot döntő

többségében a hajadonok, illetve nőtlenek választják, de előfordul a házasság (külön élő) és az özvegy családi állapotúak között is.

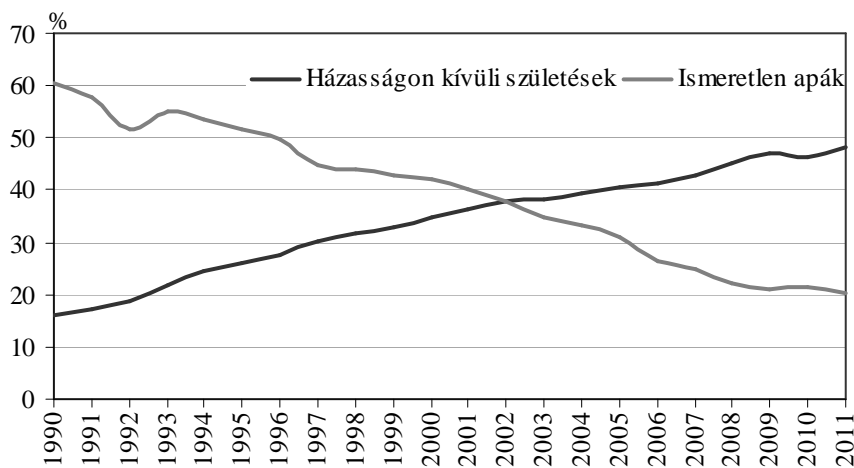
Az élettársi kapcsolatok terjedése egy másik demográfiai jelenséggel jár együtt, nevezetesen a házasságon kívül született gyermekek növekvő arányával. Feltűnő a hasonlóság ugyanis a két jelenség növekedésének dinamikája között. Az élettársi kapcsolatban élők aránya a szülőképes korú nők körében 1990 és 2005 között 3,4-szeresére nőtt, a házasságon kívül született gyermekek aránya pedig 3,2-szeresére, 13,1-ről 42,5 százalékra emelkedett 1990 és 2011 között. Az első gyermekeknél ez az arány még magasabb, jelenleg 48 százalékuk születik házasságon kívül. Ez azt jelenti, hogy a gyermekvállalásnak nem feltétele vagy követelménye a házasság megkötése, mint ahogy az az 1970-es 1980-as években jellemző volt, amikor a menyasszonyok legalább egynegyede már áldott állapotban volt, amikor kimondta a boldogító igent, vagyis a házassággal legalizálták a már megfogant és hamarosan megszületendő gyermeket. A házasságon kívüli fogamzás már nem játszik sürgető vagy kényszerítő szerepet a házasság megkötésében, és társadalmilag is elfogadott jelenséggé vált. Azt nem állíthatjuk, hogy a házasságon kívül született gyermekek szülei valamennyien élettársi kapcsolatban élnek, de azt igen, hogy arányuk jelentősen nő. Erre utal az ismeretlen (nem megjelölt) apák csökkenő aránya a házasságon kívül született gyermekeknél.<sup>2</sup> Hányaduk az elmúlt húsz évben az első gyermekeknél egyharmadára, 60-ról 20 százalékra esett (XII. ábra). Ez azt jelentheti, hogy a partner vagy élettárs egyre gyakrabban vállalja apaként házasságon kívül született gyermekét, és csökken azon anyák hányada, akik egyedül, tartós párkapcsolat nélkül vállalják gyermeküket. Az élettársi kapcsolatok egyre gyakrabban a házasság alternatívájaként funkcionálnak, és a szülői szerepek hasonlóvá válnak, mint a házasságban élő feleségé és férjé.

<sup>2</sup> Az élettársi kapcsolat nem tartozik a jogilag elfogadott hivatalos családi állapotok közé. Ezért a népmozgalmi kérdőíveken, így a születési statisztikai lapon sincs feltüntetve mint választási lehetőség a családi állapot után tudakozó kérdésnél. A házasságon kívüli születések alatt a hajadon, elvált és özvegy nőktől származó gyermekeket értjük. Az ilyen születések közel 90 százaléka hajadon anyáktól származik. A szülőkre vonatkozó kérdéseknél az apa adatai külön vannak feltüntetve. Amennyiben a házasságon kívüli születéseknél az apára vonatkozóan nincs feltüntetve vagy kitöltve adat, ezt úgy értelmezzük, hogy a gyermek tartós párkapcsolat nélkül jött világra, az apa nem ismert vagy nem vállalja házasságon kívül született gyermekét. Ellenkező esetben az apára vonatkozó adatok ismeretében élettársi kapcsolatból született gyermekeket vélelmezünk. 2009. július 1-jétől egy új hivatalos családi állapottal: a bejegyzett élettársi kapcsolattal bővült a jogilag elfogadott családi állapotok köre. A bejegyzett élettársi kapcsolat a 2009. évi XXIX. törvény alapján a hivatalosan eljáró anyakönyvvizsgáló előtt – két tanú jelenlétében – két, tizennyolcadik életévét betöltött, azonos nemű személyek között létesített kapcsolat. Elvileg a bejegyzett élettársi kapcsolaton kívül is születhetne gyermek, amennyiben két nő él ilyen párkapcsolatban. Ilyen eset azonban ez ideig nem került regisztrálásra a születési statisztikában.



Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis.

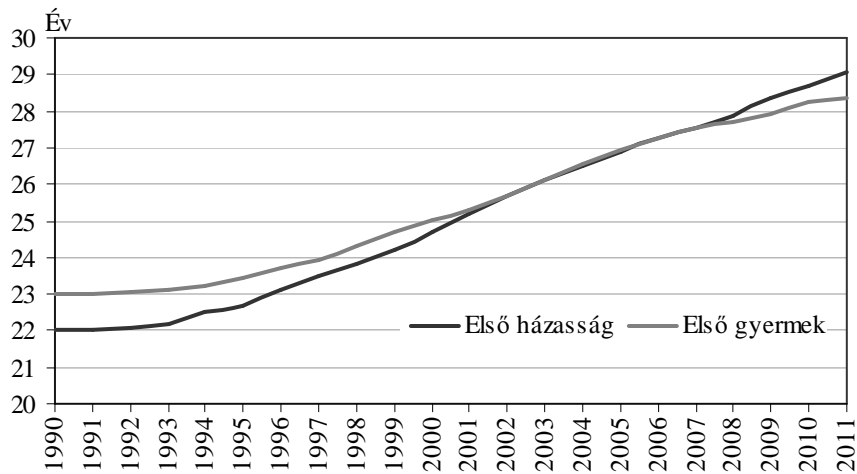
*XI. Házás és nem házás születések aránya, 1990–2011*  
*The proportion of marital and non-marital births in Hungary, 1990–2011*



Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis.

*XII. Házasságon kívüli születések és az ismeretlen apák aránya, 1990–2011*  
*(első gyermek)*  
*The proportion of births out-of-wedlock and that of unknown fathers,*  
*1990–2011 (first child)*

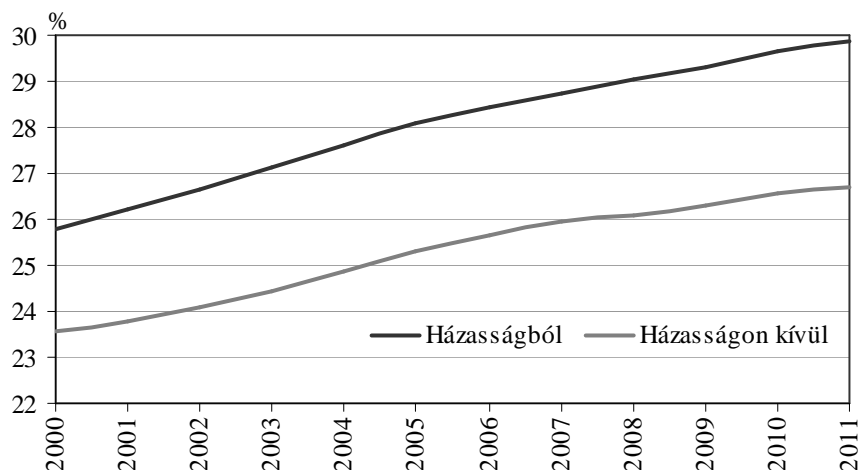
Hosszú ideig a hagyományos családalapítás egyik alapvető jellemzője volt, hogy a gyermekvállalás követi a házasságkötést, vagyis az anyák átlagos életkora első gyermekük születésekor magasabb, mint az első házasságkötésük idején. 1990-ben még átlagosan egy évvel későbbi életkorban vállalták első gyermeküket az anyák, mint ahogy első házasságukat megkötötték. Ez a gyakorlat az utóbbi években az ellenkezőjére fordult, és az anyák előbb vállalják első gyermeküket, mint ahogy az első házasságukat megkötik (XIII. ábra). Ennek háttérében is a házasságon kívüli születések dinamikusan növekvő aránya áll, és az a tény, hogy házasságon kívül fiatalabb életkorban vállalják gyermeküket az anyák, mint a házasságban élők. 2011-ben átlagosan 3,2 évvel voltak fiatalabbak a házasságon kívül első gyermeküket vállaló anyák, mint a házasságban élők (XIV. ábra). Mivel az összes születések között emelkedik a házasságon kívül született gyermekek aránya és ezzel a fiatalabb életkorú anyák száma is nő, 2011-ben átlagosan 28,3 évesen hozták világra első gyermeküket az anyák, míg első házasságukat csak később, átlagosan 29,1 évesen kötötték.



*Forrás:* Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

*XIII. Az első házasságkötés és az első gyermek születésének átlagos életkora, 1990–2011*

*Mean age at first marriage and first birth, 1990–2011*



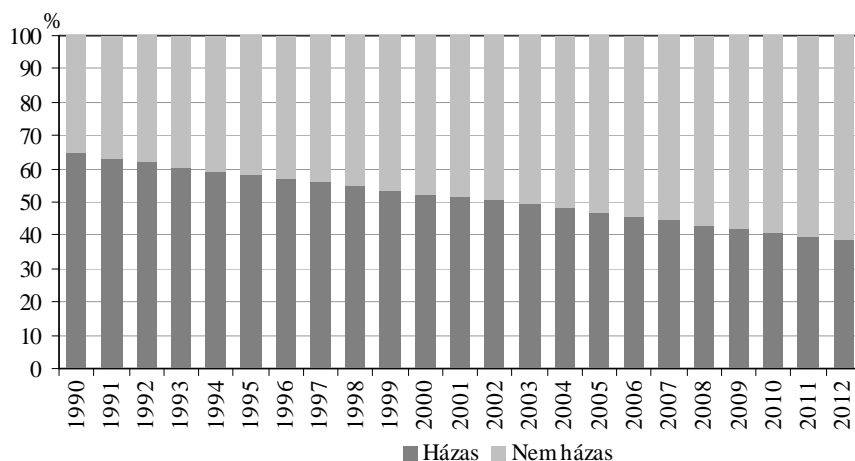
Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

*XIV. Átlagos életkor az első gyermek születésekor, 2000–2011*  
*Mean age at first birth (marital and non-marital births), 2000–2011*

A házasságon kívüli párkapcsolati formák terjedése alapjaiban változtatta meg a szülőképes korú nők családi állapot szerinti összetételét. A házasságban élők kisebbségbe kerültek a nem házasokkal szemben, akik között a jogi értelemben vett hajadonok dominálnak. Ez a jelenség 2003 óta figyelhető meg, korábban soha nem fordult elő. Az elmúlt húsz évben megfordultak az arányok, és most annyian élnek házasságon kívül, mint korábban házasságban. Míg 1990-ben a szülőképes korú nők közel kétharmada volt házas, addig 2012-re 38,6 százalékra esett ez az arány, és több mint másfélszeresével nőtt a nem házasoké.

A népesség családi állapot szerinti összetételében történt változások komoly hatással vannak a két meghatározó demográfiai folyamatra, a születések és halálozások számára is. A házasságban élők arányának visszaesése azt jelenti, hogy azon népességcsoport súlya, szerepe csökken, amelynek magasabb a termékenysége és alacsonyabb a halandósága, és azok aránya növekszik, akiknél ennek az ellenkezője igaz. A házasok termékenysége ugyanis több mint kétszer akkora, az életkor szerinti mortalitásuk pedig mintegy kétharmada a nem házas népességének. Egy modellszámítás eredménye szerint, ha a szülőképes korú nők 2001. évi családi állapot szerinti összetétele megmaradt volna, akkor 2011-ben a történelmileg kialakult alacsony termékenységi arányszámok mellett is egyharmadával több gyermek született volna (117 350), szemben a ténylegesen világra jött 88 049 gyermekkel. Vagyis a szülőképes korú nők körében csak az

elmúlt tíz évben történt családi állapot szerinti összetétel-változás ilyen mértékű születésszám csökkenéssel járt együtt.



Forrás: Demográfiai Évkönyvek.

*XV. Szülőképes korú nők családi állapot szerint, 1990–2012*  
*Distribution of women of fertile age by marital status, 1990–2012*

*Jövöbeli kilátások*

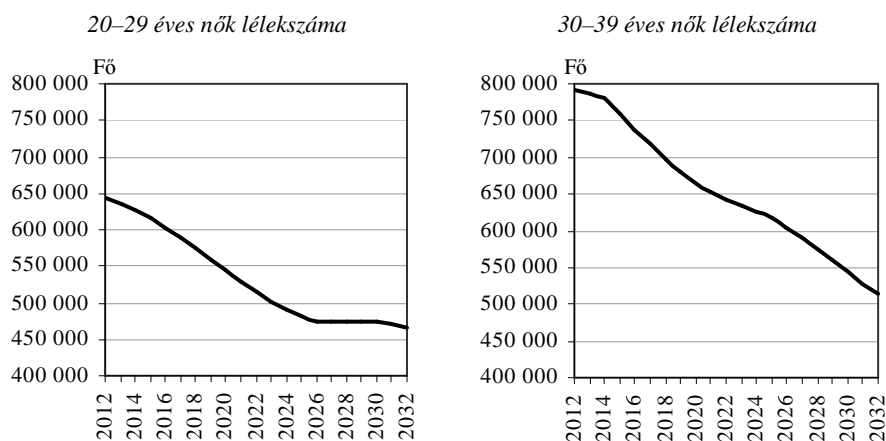
Több mint harminc éve folyamatosan csökken a hazai népesség lélekszáma, és egyelőre nem látszik a folyamat vége. Különböző hazai és nemzetközi prognózisok készülnek a népesség jövőbeli számát és összetételét illetően. Ezek mind olyan szakértői feltételezéseken, hipotéziseken alapulnak, amelyek a termékenység szintjét, a várható élettartam jövőbeli alakulását és a nemzetközi vándorlás egyenlegét becslik előre, többnyire a múltbeli trendek és az aktuális irányzatok figyelembevételével. Minden népességprognózisnak annyi a valóságtartama, amennyi a hipotézisekből megvalósul. Ily módon – a feltételezésektől függően – az előrejelzések igencsak változó adatokat jelezhetnek a hazai népesség várható létszámának és összetételének alakulásáról. Az Eurostat legutóbbi prognózisa 9 milliós népességgel számol 2050-ben (Demography report 2010), a Népeségtudományi Kutató Intézet (NKI) előrejelzése 8,55 millió lakosra számít 2060-ban (Földházi 2012), az ENSZ előreszámítása pedig lényegében ugyanennyi, 8,6 milliós népességszámot vár, de a XXI. század végére (World Population Prospects the 2010 Revision). Mindhárom esetben az előrejelzések legvalószínűbbnek tartott, ún. közepes változataról van szó, amelyek

folyamatosan emelkedő és a jelenleginél jóval magasabb termékenységi szinttel, tartósan növekvő várható élettartammal és jelentős, évenként mintegy 15 ezres bevándorlási többlettel számolnak a jelzett időszakok végéig. Az ENSZ un. konstans változata a 2008. évi termékenységi szint tartós megmaradását vetíti előre (1,34 gyermek egy nőre), ebben az esetben a népesség lélekszáma a jelenleginek csaknem felére, 5,2 millió főre esne a századforduló végén, annak ellenére, vagy amellelt, hogy a születéskor várható élettartam mindkét nembeli népesség esetén több mint tíz évvel emelkedne (Demény 2011). Ismeretes, hogy a 2011. évi tényleges termékenység a fenti konstans változatnál is jóval alacsonyabb volt (1,24 gyermek egy nőre).

A hazai lakosság korösszetétele valamennyi fenti népességprognózis mellett tovább torzulna. A várható élettartam emelkedésével főleg az időskorú népesség száma és részaránya növekedne, a reprodukció tartós hiánya pedig a felnövekvő gyermeknemzedékek létszámát apasztaná tovább. A nemzetközi vándorlás feltételezett pozitív egyenlege csak mérsékelni tudná a népességcsökkenés ütemét, de megállítani nem lenne képes. A legrosszabb forgatókönyvvel egyik változat sem számol, ez pedig az lenne, ha semmi sem változna és a jelenlegi (például a 2011. évi) főbb népmozgalmi jellemzők és mutatók tartósan megmaradnának. Elvileg elképzelhető még ennél is kedvezőtlenebb változat, ha például a termékenység tovább csökkenne, a várható élettartam nem emelkedne a feltételezett mértékben, a nemzetközi vándorlás pozitív egyenlege pedig fokozatosan „elolvadna” – nem csupán a külföldiek csökkenő bevándorlása, hanem a hazai lakosság növekvő el-, illetve kivándorlása miatt.

A népességprognózisok legérzékenyebb és legbizonytalanabb pontja a jövőbeli születésszám becslése, és ez a bizonytalanság az előrebecslés időtartamával párhuzamosan nő. A születendő gyermekek lélekszáma alapvetően két tényezőtől, a szülőképes korú nők létszámától és termékenységük szintjétől függ. A szülőképes korú nők létszámát a közeljövőre meglehetősen nagy biztonsággal lehet becsülni, hiszen jelenleg már megszülettek és élnek azok a gyermekkorú, illetve tizenéves nemzedékek, amelyek az elkövetkező évtizedekben szüleik helyére lépnek. A koreltolás módszerét alkalmazva a 2011-ben világra jött újszülöttek lesznek 20 évesek 2031-ben, a jelenlegi 0–9 éves generációk lesznek 20–29 évesek, a 10–19 évesek pedig 30–39 évesek két évtized múlva. E nemzedékek jövőbeli létszámát a halálozások és elvándorlás mérsékelheti, a hasonló korúak bevándorlása pedig növelheti. Jelen esetben mindhárom tényezőtől eltekintünk, és azt feltételezzük, hogy létszámuk sem a halálozás, sem a vándorlási egyenleg eredményeként nem változik. (Ez valószínűleg optimistának tűnő hipotézis.) A születésszám elmúlt két évtizedben tapasztalt tartós és jelentős visszaesése miatt egyre kisebb létszámú női nemzedékek lépnek szülőképes korba az elkövetkező húsz évben. Ennek következtében 2011 és 2031 között a szülőképes korú nők összlétszáma mintegy 523 ezer fővel, 22 százalékkal csökken, ezen belül a születések szempontjából meghatározó 20–29

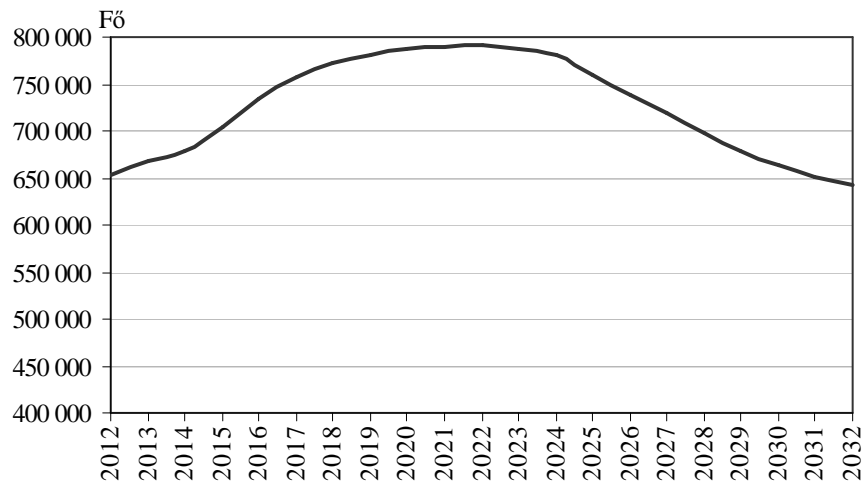
éveseké közel 28 százalékkal, a 30–39 éveseké pedig több mint egyharmadával (35%) lesz kevesebb.



*Forrás:* Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

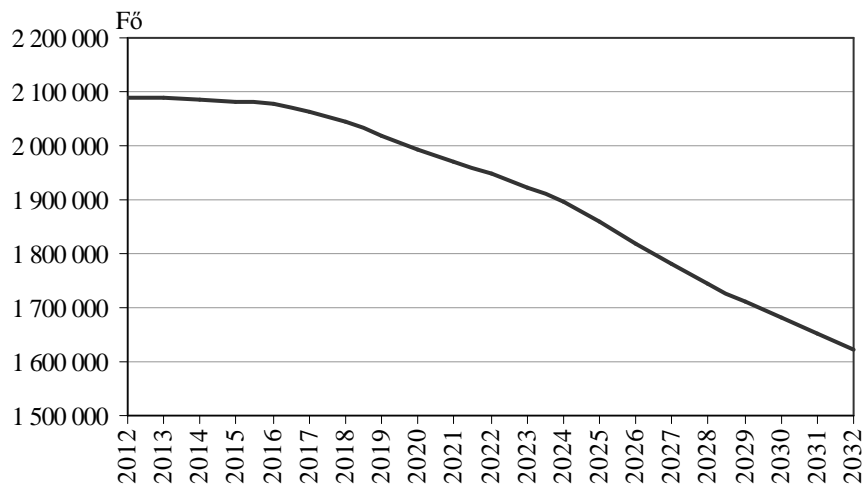
*XVI. A szülőképes kor legfontosabb korosztályainak alakulása 2012 és 2032 között. The estimated changes in the size of the most important fertile age-groups between 2012 and 2032*

Emelkedés csupán a szülőképes kor legidősebb korosztályaiban, a 40–49 éves nők körében várható. A jelenleg 30-as éveikben járó nagy létszámú nemzedékek fokozatosan a mai 40–49 évesek helyébe lépnek. Létszámuk az 2020-as évek elején tetőzik, amikor egyötödével haladják meg a mai 40–49 évesek létszámát, majd lassú csökkenés mellett a 2030-as évek elején ismét hozzávetőlegesen annyian lesznek, mint jelenleg. Kérdéses, hogy a születésszám szempontjából ezek a nemzedékek milyen potenciális tartalékokkal rendelkeznek. A gyermekvállalás életkorának további emelkedése és a nők 40-es éveinek első felére történő tolodása azt jelentené, hogy az ilyen korú nők emelkedő termékenysége és növekvő létszáma párhuzamosan zajlana, és ez a 40 év felett vállalt gyermekek számában és az összes születésszámban is megmutatkozna. Ismereink szerint 2010-ben a 40 éves és ennél idősebb nők termékenysége európai viszonylatban Svédországban volt a legmagasabb, ahol ezer nő 73 gyermeket vállalt 40 és 49 éves kora között (Human Fertility Database). Ez az arány hazánkban ennek valamivel kevesebb mint a fele volt, ezer hasonló korú nőre számolva 36 gyermek. Amennyiben fokozatosan elérnénk a svéd arányt, akkor a 40 éves és idősebb nők a jelenleginél mintegy 2300–2800 gyermekkel szülnének többet évente, létszámnövekedésük és feltételezett termékenységemelkedésük függvényében.



Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

XVII. A 40–49 éves nők lélekszáma, 2012–2032  
The estimated number of women aged 40–49, 2012–2032



Forrás: Demográfiai Évkönyvek, Népmozgalmi adatbázis, saját számítás.

XVIII. A 20–49 éves nők lélekszáma, 2012–2032  
The estimated number of women aged 20–49, 2012–2032

A gyermekvállalók zömét kitevő 40 év alatti nők létszáma viszont az elkövetkező két évtizedben eltérő intenzitással ugyan, de folyamatosan csökkeni fog. A szülőképes korú nők létszámának ismeretében az is megbecsülhető, hogy várhatóan hány gyermeknek adnának életet. Ehhez a különböző életkorú nők gyermekvállalási kedvét, vagyis a termékenység szintjét kellene előre látni. Nem tudjuk, ez hogyan változik majd, de abban az esetben, ha a termékenység jelenlegi szintje tartósan fennmaradna, a születések száma a 2011. évi 88 ezer-ről 2021-ben 72 ezerre, 2031-ben 60 ezerre esne – pusztán a szülőképes korú nők létszámának csökkenése miatt. A 2011. évi alacsony születésszám fenntartásához az egyre kisebb létszámú szülőképes korú nőknek a jelenleginél jóval több gyermeket kellene vállalniuk. Becslésünk szerint 2021-ig az általános termékenységnek mintegy 16 százalékkal, 2030-ig pedig 43 százalékkal kellene emelkednie ahhoz, hogy a 2011. évi 88 ezer körüli születésszám megmaradjon. Ez azt jelenti, hogy – a szülőképes korú nők létszámcsökkenésének ellensúlyozására – a 2011. évi egy nőre számított 1,24 gyermekkel szemben 2021-ig 1,44-re, 2031-ig pedig 1,77-re kellene emelni a gyermekek számát.

Ha nem sikerül elmozdulni a mostani alacsony termékenységi szintről és a jelenlegi reprodukciós deficit tartóssá válik, akkor a szülői és gyermeknemzedékek egyensúlytalansága egy olyan negatív spirált indítana el, amelyben egyre csökkenő létszámú szülőképes korú nő egyre kevesebb gyermeket hozna világra. Egy olyan termékenységi csapdába futnánk bele, amely gyorsuló népességszám-csökkenéssel járna együtt, egy olyan „demográfiai fekete lyukat” idézve elő, ahonnan már nem lenne visszatérés (Lutz–Skirbekk–Testa 2006). A stabil népesedési modell szerint<sup>3</sup> egy hosszú távú 1,3-as termékenységi szint mellett mintegy 44 év alatt feleződne meg a népesség lélekszáma, 1,1-es érték mellett pedig már 33 év alatt lezajlana ez a folyamat (Billari 2005, Valkovics 1996). Igaz, ez modell nem számol a nemzetközi vándorlással, és nem veszi figyelembe a várható élettartam növelésében rejlő, egyre merészebb kilátásokat. Demográfiai gondjaink hosszú távú megoldása még ezek figyelembevételével is kétséges, mivel a hazai reprodukciós hiányt csak a fiatal, szülőképes korú nemzedékek tartós és jelentős bevándorlásával lehetne ellensúlyozni vagy pótolni, a várható élettartam emelésére pedig a reprodukzív életcikluson túl van reális lehetőség. Mindezek csak megerősítik azt az aggodalmat, hogy hazánk népesedési helyzete közel sem tekinthető megnyugtatónak, demográfia jövője pedig megehetőszen bizonytalan.

<sup>3</sup> A stabil népesedési modell egy olyan népességet ír le, amelynek tényleges szaporodása vagy fogyása megegyezne a nettó reprodukciós együttható által jelzett mértékkel. A termékenység 1,3-as szintje mellett a nettó reprodukciós együttható értéke kb. 0,62, vagyis 38%-os fogyást jelez. A fogyás mértéke egy generációs távolságon belül következne be. A generációs távolság a szülő nők átlagos életkora leánygyermekük születésekor.

IRODALOM

- Billari, F. (2005): Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s, The new demographic regime, *Population Challenges and Policy Responses*, UN New York and Geneva, 63–94.
- Demény P. Gy. (2011): Szavazati jogot minden állampolgárnak! Jegyzetek és alternatívák. *Index 2011. július 11.* Az MTA Demográfiai Bizottsága 2011. szeptember 23-i ülésén tárgyalt vitáirat.
- Demography report 2010 (2011): *Older, more numerous and diverse Europeans*, Eurostat, 2011.
- Földházi E. (2012): A népesség szerkezete és jövője, In Őri P.–Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2012*, KSH népességtudományi Kutatóintézet, Budapest, 155–168.
- Human Fertility Database, [www.humanfertility.org](http://www.humanfertility.org).
- Lutz, W.–Skirbekk, V.–Testa, M.R. (2006): The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe, *Vienna Yearbook of Population Research* 2006. 167–192
- Valkovics E. (1996): A reprodukció fogalma és mérése. In Kovacsicsné Nagy K.–Klinger A. (szerk.): *Demográfia*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 309–373.
- World Population Prospects, the 2010 Revision (2011): UN Department of Economic and Social Affairs Population Division, Population Estimates and Prospects Section: <http://esa.un.org/unpd/wpp/index.htm>

Tárgyszavak:

Termékenység  
Születések  
Népességreprodukció  
Házasságon kívüli születések

**NATIONAL TRENDS OF LIVE BIRTH AND FERTILITY**

*Abstract*

In 2011 we witnessed the lowest number of live-births ever recorded in Hungary. Events which have never emerged in the well documented 137 year history of vital statistics. Besides the lowest level in the number of births, fertility and reproductive indicators have reached their nadir, the highest number of mothers has given births to children at age 30 or above, while the number of extramarital births has reached its peak. What kind of demographic and behavioural changes lay in the background of these phenomena? How have we reached this point and what are our demographic perspectives concerning live births and fertility in the next few decades? The study aims to answer these questions using the methods of cross-sectional and birth cohort analyses.

## CSALÁDOK ÉS HÁZTARTÁSOK KÉT SZÉKELYFÖLDI TELEPÜLÉSEN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

PAKOT LEVENTE

### *Bevezetés*

Az 1970–80-as évek folyamán kibontakozó történeti család- és háztartás-szerkezeti vizsgálatok<sup>1</sup> kezdeti célkitűzése a család- és háztartásszerkezetben megmutatkozó területi különbségek feltérképezése volt.<sup>2</sup> A kezdeti alapvető kritikák – amelyek a családciklusok és a demográfiai korlátok (házasodási életkor, termékenység, várható élettartam, elvándorlás) figyelembe vételét kérték számon (Berkner 1972) – hatására a további munkák leginkább a háztartások dinamikájának, általánosan pedig a háztartások társadalmi és gazdasági működésének megértésére törekedtek. A módszer alapvetően a háztartás jellemzőinek típus, méret és életkor szerinti felbontásán alapult.<sup>3</sup>

A magyarországi társadalomtörténészek viszonylag korán bekapcsolódtak ezekbe a vizsgálatokba (lásd például Andorka – Faragó 1983). A vállalkozás azonban mindvégig kisléptékű maradt, részben a módszert ért nemzetközi kritikák hatására, részben a magyarországi forrásadottságok, részben pedig az intézményesülés hiánya következtében. Az 1970-80-as években folytatott magyarországi család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok a jelenlegi országhatárokon belül maradtak.<sup>4</sup> A kutatások eredményeit összegző munkák is rendszerint ezekre az adatokra támaszkodhatnak (Faragó 1997, 2000, 2001). A történeti család- és háztartásszerkezeti vizsgálatokat tekintve Erdély – és ezen belül a Székelyföld – fehér foltnak tekinthető. Azt mondhatjuk, hogy a magyarországi és romániai társadalomtörténet-írás továbbra is adós maradt az ilyen típusú

<sup>1</sup> A fontosabb nemzetközi feldolgozások a teljesség igénye nélkül: Burguière et al. 1986; Laslett 1972; Laslett 1983; Hajnal 1983; Wall – Robin – Laslett 1983.

<sup>2</sup> A családtörténet és népességtörténet önálló diszciplínák fejlődéstörténetének bemutatására lásd Oris 2003.

<sup>3</sup> A megközelítés jó példáját nyújtja David Reher munkája (1997).

<sup>4</sup> A mikro-elemzéseken alapuló magyarországi család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok egyes eredményeire a teljesség igénye nélkül: Andorka 1975; Andorka – Faragó 1984; Balázs – Katus 1983; Bácskai 1992; Benda 2002; Faragó 1985; Faragó 2005; Heilig 2000; Husz 2002; Kocsis 1992; Melegh 1987; Magyar 1987; Pozsgai 2000; Pozsgai 2001; Óri 2005. A makro-elemzéseken alapuló vizsgálatok eredményeire lásd: Faragó 1977; Óri 2005, 2007, 2008, 2009.

vizsgálatokkal.<sup>5</sup> A hegyvidéki parasztnépesség, köztük a székelyek, szlovákok, lengyelek és ruszinok családi és háztartási viszonyairól, házassági szokásairól való információhiányra korábban Faragó Tamás is felhívta a figyelmet (Faragó 2001. 46).

A történeti család együttélési mintáinak kutatása manapság újabb lendületet kapott a történeti népszámlálás jellegű források felfedezésével és a számítógépes feldolgozási lehetőségek elterjedésével párhuzamosan.<sup>6</sup>

Jelen tanulmány két székelyföldi település, Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva (Hargita megye, Románia) 1868-ban fennmaradt egyházi lélekösszeírásainak elemzése révén próbálja a korabeli család- és háztartásszerkezet fontosabb aspektusait bemutatni. A tanulmány elején ismertetjük a felhasznált forrásokat, majd rátérünk a háztartások létszámának és szerkezetének bemutatására. Külön fejezetben tárgyaljuk a házasságkötés és háztartásalapítás összefüggéseit, az egyéni életciklusokat, ahogyan ez utóbbiak a háztartásban elfoglalt helyzetben kifejeződnek. A tanulmány végén az A. V. Csajanov orosz közgazdász nevéhez fűződő modell alkalmazhatóságának vizsgálatára teszünk kísérletet.

#### *A vizsgált terület: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva*

Szentegyházas- és Kápolnásfalva egymással szomszédos székelyföldi települések. A Hargita-hegység vonulatának déli lábánál, mintegy 860 méteres tengerszint feletti magasságban, Székelyudvarhely és Csíkszereda városok között félúton, tőlük mintegy 20–24, illetve 26–30 km távolságra találhatók. Tipikus hegyvidéki (havasalji) települések. Lakóik többsége római katolikus felekezetű. A földrajzi közelség és az erdélyi fejedelmektől kapott közös kiváltságaik következtében a két település története szorosan összefonódott az évszázadok folyamán. Jól

<sup>5</sup> Ezt a hiányt némiképp ellensúlyozhatja a MOSAIC projekt keretében a KSH NKI-ban zajló kutatás, amely részben a történeti Magyarország területén fennmaradt történeti népszámlálás jellegű források feltérképezésére vállalkozott, részben pedig az 1869. évi népszámlálás fennmaradt anyagából egy mintavételes eljárás során kiválasztott településcsoport adatainak számítógépes rögzítésével egy elemzésre alkalmas adatbázis létrehozására irányul. Ez utóbbi népszámlálás forrásanyaga a jelenkori Erdély területén az egykori Közép-Szolnok és Maros-Torda vármegyéből maradt fenn nagyobb mennyiségben (Óri – Pakot 2012). Az adatbázis kialakítása jelenleg folyamatban van, fontosabb jellemzőire vonatkozóan lásd Óri Péternek a *Demográfia* jelen számában megjelent tanulmányát (Óri 2012).

<sup>6</sup> A legnagyobb történeti projektek közül a Minnesota Népeségkutató Központ IPUMS (Integrated Public Use Microdata Series) projektjét, illetve a North Atlantic Population Project-jét kell megemlítenünk, amely Kanada, Nagy-Britannia, Norvégia, Svédország, Izland és az Amerikai Egyesült Államok történeti népszámlálásainak individuális szintű adatait tartalmazza. Közép-Kelet-Európa vonatkozásában a 2010-ben a Max Planck Intézet rostocki székhelyű Demográfiai Kutatóközpontjában indult – fent már említett – MOSAIC projektet kell megemlítenünk ([www.censusmosaic.org](http://www.censusmosaic.org)).

jelképezi mindezt, hogy 1838-ig egyetlen egyházközséget, 1876-ig pedig egyetlen közigazgatási egységet alkottak.<sup>7</sup>

A vizsgált lélekösszeírások keletkezéséhez időben legközelebb álló 1869. évi népszámlálás közleménye részletes adatokat tartalmaz a népszámlálás időpontjában közigazgatási egységet (Oláhfalu kiváltságos mezőváros) alkotó településekről (Népszámlálás 1869: 314–317). Eszerint 1869-ben a két településen 859 házban 3512 személy élt. A 6 éves kor feletti férfiak és nők közül az írni és olvasni egyaránt tudók aránya elérte a 25, illetve 13 százalékot. Ez utóbbi értékek azonban alatta maradtak az Udvarhelyszékre jellemző átlagos értékeknek (35, illetve 16 százalék). A népszámlálás foglalkozási adatai egy homogen társadalom képét mutatják, a földművelésből élők dominanciájával: a 14 éven felüli foglalkozással bíró egyének (N=2328) 47 százalékát az östermelésnél foglalkoztatottak jelentették, 48 százalékot tett ki a *személyes szolgálatot teljesítők* aránya, 1–1 százalék tartozott az értelmiségiek és a kereskedelemmel, illetve 3 százalék az iparral és kézművel foglalkozók csoportjába.<sup>8</sup>

#### *Források*

A háztartásokra vonatkozó információkat az egyházközségi levéltárakban megőrzött lélekösszeírások szolgáltatták.<sup>9</sup> A lélekösszeírások kezdő időpontja az 1868-dik év elejére tehető, és minden bizonnyal az ugyanazon évben zajló felekezeti összeírásokhoz köthetőek. A kezdeti cél ugyanis egyértelműen arra irányult, hogy összeírják a településen lakó római katolikus híveket. Erre utalnak a lélekösszeírások bevezető címei is, amelyek a „hívek általános összeírása”-ról tájékoztatnak. A két szomszédos egyházközség lelkészei azonos minta szerint házszámonkénti sorrendben haladva írták össze a híveket. Az összeírás

<sup>7</sup> A települések kiváltságainak történetét összefoglalja Hermann Gusztáv Mihály (1999). Az 1870-es évekbeli közigazgatási átszervezést és a kiváltságok elvesztésének folyamatát részletesen tárgyalja Pál Judit (2003).

<sup>8</sup> Az 1869. évi népszámlálás foglalkozási adatai csak kellő kritikával hasznosíthatók (vö. Thirring 1983: 19–20). A foglalkozási adatokkal kapcsolatos legfőbb problémát az okozza, hogy a népszámlálási utasítás nem húz éles választóvonalat a keresők és eltartottak között. Valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy a népszámlálás a 14 éven felüli foglalkozással bíró népesség 16 százalékát az *éves szolgák*, 48 százalékát pedig a *személyes szolgálatot teljesítők* csoportjába sorolta. A népszámlálási utasítás szerint ugyanis a birtokosnak nem tekinthető családtagokat, az éves szolgák csoportjába, a házi munkát, belszolgálatot végző családtagokat pedig a személyi szolgálatot teljesítők csoportjába kellett sorolni (Népszámlálás 1869: 13–14).

<sup>9</sup> A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakhely és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve. Kápolnásfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára (=KRKEL); Megnyitása a Szentegyházasi Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben. Szentegyházasi Római Katolikus Egyházközség Levéltára (=SZRKEL).

anyagát egy 100 X 297 mm átmérőjű könyvben rögzítették. Az egyes házszámok alatti házakat (háztartásokat) vízszintes vonallal választották el egymástól, és mindenik háztartás esetében táblázatos formában jegyezték fel az ott élő személyek adatait: családnevüket, keresztnévüket, születési időpontjukat, valamint az esetleges észrevételeket. Mindegyik háztartás esetében legfelül a háztartásfő adatait rögzítették, majd ezt követték a házastárs és a gyerekek megfelelő adatai. Amennyiben a házastárson és a gyerekeken kívül más hozzátartozók (háztartásfő vagy házastársa szülei, testvérei, törvénytelen gyerekek stb.) is éltek a háztartásban, őket a családmagtól kissé távolabb, de ugyanazon háztartás keretei között rögzítették. Az összeírás befejeztével a lelkészek nem elégedtek meg az így létrehozott eredménnyel, hanem a háztartásokon belül bekövetkezett időbeli változások (elvándorlás, halálozás, születések, házasságkötések) folyamatos rögzítésére is törekedtek. A lélekösszeírásnak tehát egyházi családkönyv funkciót szántak.<sup>10</sup> Törekvésük minden bizonnyal arra irányult, hogy a településen lakó hívek számáról és az aktuálisan létező háztartásokról naprakész információkkal rendelkezzenek. Ennek megvalósítása azonban olyan nagyméretű feladatnak bizonyult, amelynek kellő pontossággal és részletességgel történő megvalósítása hivatali teendőjük mellett nehéznek bizonyult. Továbbá a háztartásokban adódó változások rögzítésére üresen hagyott hely is végesnek bizonyult. A lélekösszeírások adatainak feldolgozása során azt tapasztaltuk, hogy az időszak elején a változások rögzítése pontos, azonban néhány évvel később minőségük le hanyatlik. Valószínűleg a „családkönyvek” terjedelembeli korlátai és a megnövekedett adminisztratív igények vezettek az újabb, ezúttal nyomtatott formátumú családkönyvek bevezetéséhez 1881-ben.<sup>11</sup>

A háztartásszerkezet vizsgálatában a lélekösszeírások egyik komoly hátránya, hogy nem tartalmazzák a háztartások vagyoni helyzetére vagy a háztartásfő társadalmi helyzetére vonatkozó adatokat. Ennek következtében el kell tekintenünk a háztartásszerkezet egyik legfontosabb meghatározója – a társadalmi és vagyoni helyzet – háztartásszerkezetre gyakorolt hatásának vizsgálatától. A lélekösszeírások ugyan különbséget tettek a helybeli birtokos népesség és a „birtoktalan és más jövő-menő népesség között”, de ez utóbbi csoportba csupán néhány tíz háztartást soroltak.<sup>12</sup> Ezek alapján hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy az igazi választóvonal a helybeli kisbirtokosok és a településeken

<sup>10</sup> A református egyházi családkönyvek forrásértékéről lásd Ambrus 2007.

<sup>11</sup> Szentegyházaskfalván nem sikerült megtalálnunk az 1881. évben nyitott családkönyvet. Kápolnásfalván fennmaradt ugyan az 1881. évi családkönyv, de a falusi lakosság tulajdonviszonyainak a közelmúltban történt rendezése során a nem megfelelő használat következtében nagyon megrongálódott és a kutatás számára használhatatlanná vált.

<sup>12</sup> Ez a csoport rokonítható a 18. századvégi magyarországi forrásokban házas/házatlan zsellérként vagy szolgaként összeírtakkal, akiket általában külön – többnyire a listák végén írtak össze (Andorka – Faragó 1984. 411). Az összeírás módja lehetetlenné teszi valamely háztartáshoz történő besorolásukat, hiszen nem világos, hogy ezek a személyek és családok vajon rendelkeztek-e saját házzal vagy sem.

évről-évre változó számban jelen lévő idegen származású vándornépesség között húzódtott. A kis esetszám miatt a két csoport elkülönült vizsgálatától eltekintünk.

#### *A háztartások nagysága*

Az 1. táblázat a háztartások és az egyének megoszlását mutatja a háztartás-méret szerint. A vizsgált egyházközségekben a háztartások átlagos nagysága 5,4 fő volt. Az átlag körül azonban az adatok jelentős szóródást mutattak. A háztartások leggyakrabban 3–6 főből álltak, ez utóbbiak az összes háztartás 59 százalékát alkották. A háztartások 15 százaléka kétszemélyes, hét százaléka pedig egyszemélyes volt. A magas létszámú – 7–8, illetve 9 vagy annál több személyt magukba foglaló – háztartások együttes aránya 19 százalékot ért el. Az egyéni perspektíva mérsékli az egyedül vagy kis létszámú háztartásokban élő személyek súlyát, és növeli a magas létszámú háztartásokban élőkét. Eszerint az egyének 58 százaléka a 3–6 főt tartalmazó háztartások keretei között élt. Egyedül, illetve 2 fős háztartásokban élt az összes személy kettő, illetve 7 százaléka. A magas létszámú – 7 vagy annál több személyt magukba foglaló – háztartások keretei között élő személyek össznépségshez viszonyított aránya elérte a 34 százalékot. Azt mondhatjuk, hogy az egyének számottevő része – több mint 90 százalékuk – három vagy annál több személlyel élt közös háztartásban.

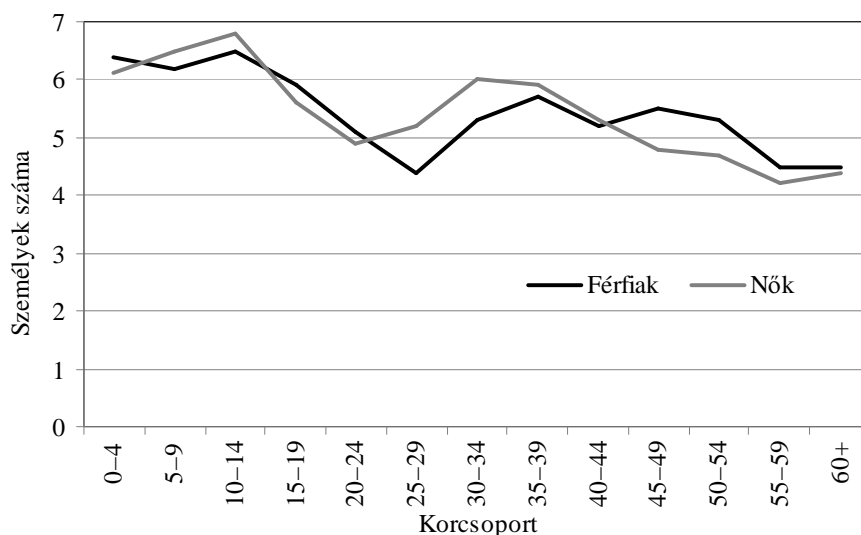
#### *1. Az egyének és háztartások megoszlása a háztartások mérete szerint a két egyházközségben, 1868*

*Distribution of households and persons by household size in the two examined villages in 1868*

	Háztartások		Egyének	
	N	%	N	%
1 személy	49	6,63	49	1,50
2 személy	111	15,02	222	6,79
3–6 személy	434	58,73	1885	57,63
7–8 személy	106	14,34	744	22,75
9-nél több személy	39	5,28	371	11,34
Összesen	739	100,00	3271	100,00

Az I. ábra a háztartások lélekszámának az egyén életpályája során bekövetkező módosulását mutatja. Az életpálya kezdetén az egyén általában magasabb lélekszámú háztartásokban élt, mint az életpálya végén. A nemek szerint részletezett görbék két jól azonosítható ciklust jeleznek. Az első nagyobb életszakasz az egyén születésétől a házasságkötés időpontjáig tartott. Ebben az életszakasz-

ban a háztartások lélekszáma hat és hét fő között ingadozott, és az egyén 10 és 14 éves kora között érte el a maximumot. Ez utóbbi életkorban a fiatalok többsége testvérei és szülei társaságában élt egy közös háztartás keretei között. A 15. életévet követően a szülői háztartás lélekszáma csökkenni kezdett. A háztartások átlagos lélekszámának csökkenése minden bizonnyal az önálló családalapítással, az idősebb testvérek házasságkötésével és a szülői házból való kiválásával, a szülők gyermekvállalási időszakának lezárulásával, valamint a szülők halálával lehetett összefüggésben.



*I. A háztartások átlagos lélekszáma életkor és nemek szerint  
a két egyházközségben, 1868*

*Mean household size by age-group and sex in the two villages, 1868*

Az egyén házasságkötését követő években a családalapítással és gyermekvállalással párhuzamosan a háztartás lélekszáma ismét megemelkedett. Itt tapasztalható az első jelentősebb eltérés a nők és férfiak között: a nők esetében a háztartások lélekszámának emelkedése korábban kezdődött, mint a férfiak körében. Az eltérés oka feltehetően a nemek szerint eltérő házasságkötési életkor volt. A nők többsége a férfiakénál átlagosan 4–5 évvel korábban köt házasságot, idősebb férjükkal önálló családot alapít, vagy csatlakozik annak családjához. A fiatal férfiak ellenben tovább maradnak nőtlen családi állapotúként szülei vagy testvéreik háztartásában. Az egyén 35–39 éves korában – a gyerekek világra jöttével párhuzamosan – a háztartások átlagos lélekszáma újra elérte a 6

főt. A tíz évvel idősebbek körében a háztartásméret csökkenni kezdett, és a korábbi nemek szerinti különbségek ismét – ezúttal azonban a férfiak javára – módosultak. 45-49 éves kortól kezdve a férfiak háztartásainak lélekszáma átlagosan egy személlyel több, mint a nőké. A késő időskorúak esetében azonban a nemek szerint differenciák ismételt kiegyenlítődésének lehetünk tanúi.

#### *A háztartások szerkezete*

A 2. táblázat a háztartások szerkezetének a Laslett–Hammel-féle tipológia szerinti leírását tartalmazza.<sup>13</sup> Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván tíz háztartásból hét kiscsaládos háztartásnak bizonyult, vagyis nem házas gyermekekkel vagy azok nélkül élő házaspárok, illetve nem házas gyermekekkel élő özvegy nők/férfiak alkották. Szentegyházásfalván az egyszerű háztartások aránya kissé alacsonyabb (70,2 százalék), mint Kápolnásfalván (74,5 százalék), de összességében mindkét esetben megközelítik a kétharmadot. Az összes háztartás mintegy 65 százaléka a nem házas gyermekkel vagy gyermek nélkül élő házaspárok együttélésén alapult. A megözvegyült apa vagy megözvegyült anya és nem házas gyermekeinek együttélése a háztartások 7 százalékára volt jellemző.

A háztartásokban a magcsaládon és a közeli rokonokon (nőtlen/hajadon testvérek, szülők, gyermek házastársa) kívül ritkán éltek más személyek. 13 százalékuk kiterjesztett családos háztartás volt, vagyis a magcsaládon kívül a háztartásfőnek vagy feleségének egyik szülőjét, unokáját, testvérét vagy egyéb rokonát is magába foglalta. A kiterjesztett háztartásokat gyakran a háztartásfő vagy felesége megözvegyült apja vagy anyja (fölfelé kiterjesztett családos háztartás), továbbá a háztartásfő vagy felesége nem házas testvérei (oldalirányban kiterjesztett háztartás), illetve ez utóbbiak kombinációi alkották. A háztartások oldalági és felmenő ági kiterjesztései sok esetben a gazdasági és demográfiai szükségszerűségek következményei lehettek, egyúttal pedig a kölcsönös támasz sajátos formáját jelenthették. Valószínűnek tűnik, hogy a különböző nemzedékhez tartozó egyének együttélése olyan sajátos kapcsolatrendszert képezett, amelynek célja a nehéz helyzetbe jutott családtagok – a munkaképtelen szülők, illetve a még nem munkaképes korban lévő árva testvérek – számára nyújtott kölcsönös segítségnyújtás és támasz. Az idősebb nemzedékhez tartozó megözvegyült szülő ritkán töltötte be a háztartásfő szerepet, részben erre vezethető vissza a lefelé kiterjesztett családos háztartások alacsony aránya. Nem tudhatjuk azonban, hogy ez utóbbiak alacsony előfordulási gyakorisága a vizsgált

<sup>13</sup> A Laslett – Hammel-féle kategorizációs rendszer bemutatását magyar nyelven lásd: Laslett 1979; Andorka 1977. 216–219; Andorka – Faragó 1984. 404–407; Husz 2002. 13–21.

egyházközségekben ténylegesen érvényesülő normákat, vagy pedig az összeíró szubjektív megítélését tükrözi-e.

2. A háztartások szerkezete a két egyházközségben, 1868 (%)  
Household structure in the two villages, 1868 (%)

Háztartáskategória és alosztály	Szentegyházsfalva		Kápolnásfalva		Együtt	
	Háztartás	Egyén	Háztartás	Egyén	Háztartás	Egyén
1. Egyedül élő személyek						
1.a Özvegy férfi/nő	2,4	0,5	2,5	0,6	2,4	0,5
1.b Nőtlen/hadon férfi/nő	1,3	0,3	0,8	0,2	1,0	0,2
1. Összesen	3,7	0,8	3,4	0,8	3,5	0,7
2. Nem családos						
2.a Együtt lakó testvérek	1,0	0,6	1,4	0,8	1,2	0,7
2.b Együtt lakó rokonok	0,3	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
2.c Együtt lakó nem-rokon személyek	0,5	0,3	0,3	0,1	0,4	0,2
2. Összesen	1,8	1,0	1,7	1,0	1,7	1,0
3. Egyszerű családos						
3.a Házaspár gyermek nélkül	13,1	5,7	14,0	6,4	13,5	5,9
3.b Házaspár nem házas gyermekkel	47,4	53,0	55,7	64,6	51,4	59,0
3.c Özvegy férfi nem házas gyermekkel	6,3	4,4	1,7	1,4	4,0	3,0
3.d Özvegy nő nem házas gyermekkel	3,4	2,5	3,1	2,4	3,2	2,5
3. Összesen	70,2	65,5	74,5	74,5	72,2	70,5
4. Kiterjesztett családos						
4.a Fölfelé kiterjesztett	3,4	3,0	5,9	6,3	4,6	4,6
4.b Lefelé kiterjesztett	0,8	0,8	0,6	0,8	0,6	0,8
4.c Oldalirányban kiterjesztett	3,9	4,6	3,6	3,6	3,7	4,1
4.d A 4.a – 4.c kombinációi	5,0	6,1	2,8	3,9	3,9	5,1
4. Összesen	13,1	14,5	12,9	14,7	12,9	14,7
5. Többcsaládos						
5.a Másodlagos családok fölfelé	1,8	3,1	3,4	4,4	2,5	3,7
5.b Másodlagos családok lefelé	2,1	3,2	2,2	3,3	2,1	3,3
5.c Több családmag egy szinten	2,4	4,8	0,3	0,4	1,3	2,7
5.d Frères	2,6	5,2	0,0	0,0	0,0	0,0
5.e Egyéb többcsaládos	0,5	0,7	0,0	0,0	0,2	0,3
5. Összesen	9,4	17,1	5,9	8,1	7,7	12,9
1–5. Összesen (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1–5. Összesen (N)	382	1741	357	1563	739	3271

A többcsaládos háztartások az összes háztartás mintegy nyolc százalékát alkották. Leggyakoribbak ez utóbbiak között azok a háztartásformák, amelyekben különböző nemzedékhez tartozó házaspárok éltek együtt, vagyis amelyek keretében a házas szülőkön kívül az egyik házas gyermek családja is megtalálható. Viszonylag ritka volt az a családforma, amely házas testvérek – azonos nemzedékhez tartozó házaspárok – együttélését jelentette, vagyis amelyben „a szülők nincsenek jelen”, illetve „a testvéreket kizárólag a gyermeki kötelek kapcsolnak egy olyan kiscsaládhoz, amely már nincs jelen a háztartásban” (Laslett 1979. 13). Szentegyházfalván azonban az összeíró több esetben is egyetlen háztartás keretei közé sorolta a fiútestvérek családjait (Frérèches típusú háztartás).<sup>14</sup>

A különböző nemzedékek együttélése viszonylag elfogadott lehetett. A fölfelé és lefelé kiterjesztett másodlagos családi egységek jelenléte jól tükrözi a tulajdon és a háztartásfő-státus átadásának folyamatát. Ez utóbbi háztartástípusok létezése jól mutatja, hogy legalább az egyik fiatal fiúgyermek gyakran a házasságkötését követően is a szülei háztartásában maradt. A fölfelé kiterjesztett családos háztartások, illetve a több nemzedéket magukba foglaló többcsaládos háztartások a nagycsaládos háztartás- és családszerveződés működésére utalnak. Ez a fajta szerveződés szoros összefüggést mutat a paraszti gazdaság és a gazdálkodási ismeretek nemzetékeken keresztül történő átadásával.

A nem családos háztartások az összes háztartás mintegy 2 százalékát alkották. Olyan háztartásokról van szó, amelyekben többnyire a szüleiket elveszített testvérek éltek együtt. Az egyedül élők háztartásai 4 százalékot jelentettek, és többnyire egyedül élő özvegy nők vagy férfiak alkották azokat.

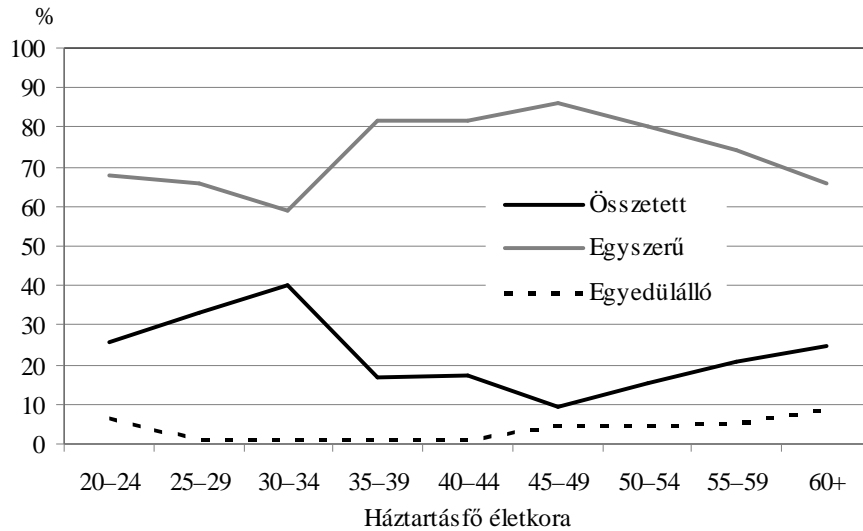
A fentiekhez nagy vonalakban hasonló képet nyerünk, amennyiben a vizsgálat egységének az egyént tekintjük, vagyis meghatározzuk azoknak az egyéneknek a számát, akik különböző háztartástípusokban éltek. Ez esetben az egyszerű családos háztartásokban élő személyek dominanciája még jobban kirajzolódik. Különösen hangsúlyos azoknak az egyéneknek az aránya, akik csupán a házaspárt és nem házas gyermekeiket magába foglaló háztartásban éltek (57 százalék). Világosan körvonalazódik az a tény is, hogy a két egyházközség népességének közel egyharmada bonyolult szerkezetű – kiterjesztett vagy többcsaládos – háztartásokban élt. Ezzel párhuzamosan pedig az egyedül élő vagy nem családos háztartások keretében élő személyek teljes népességben elfoglalt súlya számottevően – 1–2 százalékra – csökkent.

<sup>14</sup> Kápolnásfalván a háztartásokat összeíró lelkész egyetlen *Frérèches* típusú háztartást sem írt össze. Feltételezhető, hogy a fenti háztartástípus előfordulási gyakoriságaiban tapasztalható települések szerinti eltérés az összeírási mód eltéréseivel magyarázható. Vagyis az adatok nem a tényleges különbségeket tükrözik, hanem sokkal inkább azt, hogy a települések lelkészei mely együttélési formákat tekintették egyetlen háztartásnak.

A fenti táblázat csupán keresztmetszeti képet nyújt a háztartásokról, és elrejteti a háztartásszerveződés tényleges működésében rejlő dinamikát. Lutz Berkner kritikája<sup>15</sup> óta elfogadott, hogy az iparosodás előtti Európában a törzscsaládos háztartások – vagyis amelyekben a háztartásfőn és családján kívül legalább az egyik szülő jelen volt – számottevő jelenlétével számolhatunk, annak ellenére, hogy a keresztmetszeti vizsgálatok ezt nem igazolták. Berkner szerint az iparosodás előtti háztartásszerkezet vizsgálatakor nem elegendő valamely egy adott időpontban végrehajtott népszámlálás adataira támaszkodni. A háztartásokra egyfajta életciklus jellemző, amely egymást követő szakaszokból áll. A háztartás életciklusa a fiatal házaspárt és gyerekeiket, valamint a háztartásfő idősebb szüleit tartalmazó többcsaládos háztartástól a háztartásfő szüleinek halálát követő egyetlen családmagos háztartásba való átmenetként is leírható. Berkner szerint megtévesztő lehet a keresztmetszeti adatokból kirajzolódó kép, amely szerint a kiscsaládos háztartások a legelterjedtebbek. A valóságban a háztartások életciklusuk folyamán gyakran megtapasztalhattak olyan szakaszokat, amelyek során több családmag élt egyetlen háztartás keretében.

A II. ábra a háztartástípusokat a háztartásfő életkora szerint mutatja be, egyben lehetőséget nyújt a háztartás fejlődési ciklusainak megragadására. A világosabb szemléltetés érdekében három háztartástípust vizsgálunk. A kiterjesztett és többcsaládos háztartásokat összesítettük, és az „összetett” háztartástípus kategóriába soroltuk. Az ábra ez utóbbiak mellett az egyszerű-, és az egyedülállókot tartalmazó háztartások kategóriáit tartalmazza. Eredményeink azt mutatják, hogy a fiatal háztartásfők nagyobb eséllyel vezettek összetett háztartást, mint az idősebb háztartásfők. A 20 és 35 év közötti háztartásfők több mint egyharmada összetett családos háztartás élén állt. Az összetett háztartások aránya a 30–34 éves korú háztartásfők körében elérte a 40 százalékot. A 35. éves kortól kezdődően viszont egyértelműen az egyszerű családos háztartás dominanciája érvényesült. A nukleáris családi háztartások aránya a 45–49 év közötti háztartásfők körében volt a legmagasabb: az általuk vezetett háztartások 90 százaléka ez utóbbi kategóriába tartozott. Az 50. életéven felüli háztartásfők esetében az összetett- és az egyedülállókot magukba foglaló háztartásformák fokozatos emelkedésével számolhatunk. Ez utóbbi két háztartástípus a 60 év feletti háztartásfők által vezetett háztartások 40 százalékát jelentették.

<sup>15</sup> Berkner 1972. A kritika lényegi pontjainak összefoglalására lásd Granasztói 1982. 613–615; Husz 2002. 19–20.



*II. Az egyedülálló-, egyszerű- és összetett családi háztartások aránya a háztartásfő életkora szerint a két egyházközségben, 1868*

*The proportion of simple and complex family households and those consisting of single persons by the age of household heads in the two villages, 1868*

A fiatal háztartásfők számottevő része olyan háztartásokat vezetett, amelyek a háztartásfőn, felességén és gyermekein kívül legalább az egyik szülőt és/vagy a háztartásfő vagy felesége testvéreit is magukba foglalják. Úgy tűnik, hogy a vizsgált egyházközségekben az idős személyek a házas gyerekek háztartásaiban támaszt lelhettek. A korábbi magyarországi vizsgálatok megállapításaihoz hasonlóan (Andorka – Faragó 1984) a fiatal felnőttek egy része a házasságkötés után kiterjesztett vagy összetett háztartásban élt néhány évig, legtöbbször a szülőikkel vagy a megözvegyült szülővel, esetleg a házas vagy nem házas testvérekkel.

*Házasságkötés és háztartásalapítás*

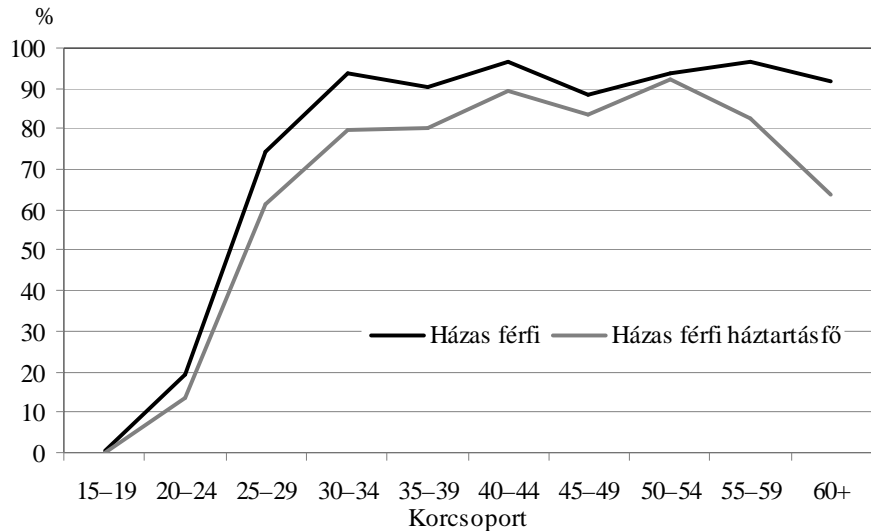
A házassági életkort a szakirodalom általában a háztartásalapítási folyamat kulcsváltozójának tekinti. John Hajnal szerint „a gazdasági rendszer a házassági szokásokat a házaspár és gyermekei létfenntartásához szükséges gazdasági alapok megteremtése útján befolyásolja. Ugyanígy igaz az is, hogy a házassági szokások kihatnak a gazdasági rendszerre” (Hajnal 1965. 132). Ebben a kon-

textusban nyugaton az önálló háztartás alapítása a házasságkötés egyik előfeltételének számított. Hajnal ugyanakkor rámutatott arra is, hogy ebben az értelemben Északnyugat-Európára nézve a házassági életkor a háztartásalapítás időpontjának alapvető mutatójaként értelmezhető (Hajnal 1983).

A vizsgált egyházközösségekben az első házasságkötés átlagos életkora európai összehasonlításban alacsonynak mondható. Az egyházi anyakönyvi adatok alapján a nők általában korábban házasodtak, mint a férfiak: a férfiak átlagos házasságkötési életkora 25–26 év, a nőké 20–21 év volt. Érdeemes megfigyelni, hogy az egyedülálló, házas és megözvegyült férfiak és nők milyen életkorban töltötték be a háztartásfő státust, hiszen ennek alapján következtethetünk a háztartásalapítás különböző mintáira (Sovič 2005. 172). Az alábbiakban elsősorban a férfiakra vonatkozó adatokat összegezzük, hiszen a háztartásfő szerepét az esetek többségében a férfiak töltötték be.<sup>16</sup>

A III. ábra a (házas vagy özvegy családi állapotú) férj és a háztartásfő szerepeinek gyakoriságát mutatja a férfiak különböző korcsoportjaiban. A két görbe egyenként azt jelzi, hogy a különböző életkorokban levő férfiak között milyen arányt képviselnek a férj szerepet, illetve a férj és a háztartásfő szerepet egyaránt betöltők. Az eredmények egyrészt megerősítik azt a korábbi feltételezésünket, hogy a férfiak többsége számára a házasságkötés egyúttal a háztartásfővé válást is jelentette. A házasságkötés normatív életkorát (25–26 év) elérve a házasságban élők, illetve a férj és háztartásfő szerepet egyaránt betöltők aránya hirtelen megugrott. Másrészt az adatok jól mutatják, hogy a családalapítás kezdeti éveiben még létezett a férfiak egy szűk csoportja, akik a családfő fiaként, vejeként vagy testvéreként kezdték házas életüket. A két szerep – háztartásfő és férj – együttes betöltése legnagyobb arányban a 40–54 év közötti férfiak körében valósult meg, feltehetően az apa halálával/visszavonulásával szoros összefüggésben. 55 év felett a férfiak egyre nagyobb hányada adja át a háztartásfő szerepet a következő nemzedéknek. A folyamat azonban nem általánosítható, hiszen a 60 év feletti férfiak (N = 61) mintegy 60 százaléka idős kora ellenére továbbra is megtartotta háztartásfő státuszát.

<sup>16</sup> Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a lélekösszeírást végrehajtó lelkészek mindazon háztartások esetében, amelyekben egy özvegy nő is jelen volt, általában az idősebbik házas vagy nem házas fiúgyereket jelölték meg a háztartás vezetőjeként. Kérdés marad azonban, hogy a háztartástagok közötti kapcsolatot a tényleges gyakorlatot tükrözte-e, vagy csupán az összeíró társadalomképét.



*III. A házások és a háztartásfők aránya életkor szerint a két egyházközségben élő férfiak körében, 1868.*

*The proportion of the married and household head males by age-group in the two villages, 1868*

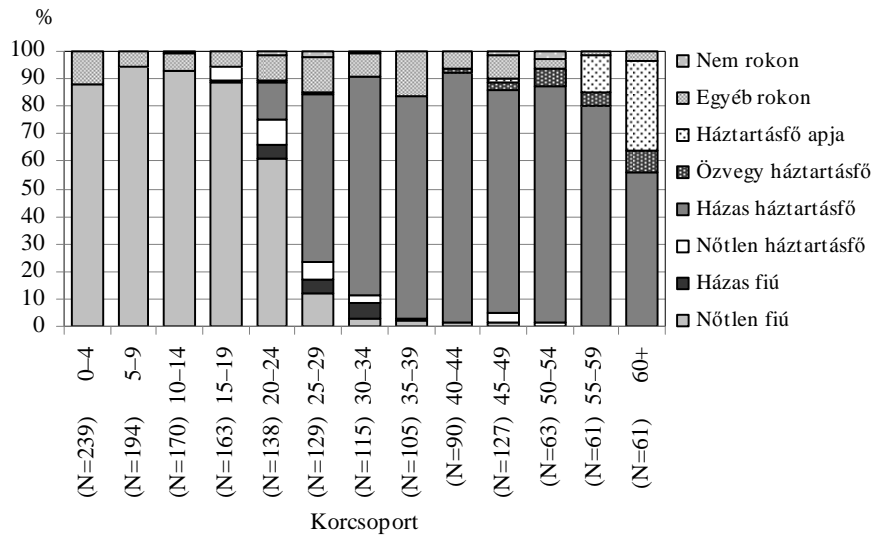
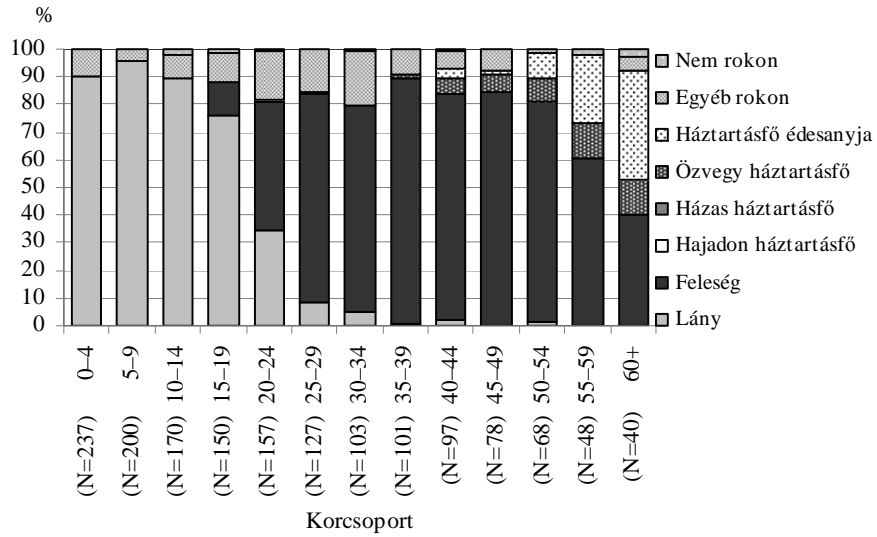
*Az egyének életciklusai és a háztartáson belüli rokoni kapcsolatok*

Az emberi élet-idő családra gyakorolt hatása központi helyet töltött be az egyéni tapasztalatokban. Az emberi életutat különböző szakaszokra bonthatjuk, kezdve a csecsemőkortól, kiterjesztve a kora gyermekkorig, az idős-, és végül az aggastyán korig. A különböző életszakaszokat az egyén biológiai és fiziológiai fejlődése határozta meg, és ennek megfelelően az egyén különböző szerepeket tölthetett be a saját családi csoportja keretében. A jelenség megfigyelése céljából a háztartástagok által betöltött szerepet a háztartásfőhöz viszonyított kapcsolattal fejeztük ki. Nemek szerint nyolc-nyolc kategóriát hoztunk létre. A férfiak esetében a következő szerepeket azonosítottuk: nőtlen fiú; házas fiú; nőtlen háztartásfő; házas háztartásfő; özvegy háztartásfő; háztartásfő apja; egyéb rokon (testvér, unokatestvér, unokaöcs stb.); illetve a háztartásfővel ismeretlen kapcsolatban álló személy. A nők esetében a következő szerepeket különítettük el: lány; feleség; hajadon háztartásfő, házas háztartásfő; özvegy háztartásfő; a háztartásfő édesanyja; egyéb rokon; a háztartásfővel ismeretlen kapcsolatban álló személy.

A IV. ábra a nők és férfiak háztartásban betöltött szerepeit mutatja életútjuk folyamán. A férfiak együttélési mintái a rokoni kapcsolatok fontosságáról tanúskodnak. Az egyéb rokoni szerepek – unoka, fiútestvér, vő stb. – a 0–50 év közötti férfiak 5–15 százalékára voltak jellemzőek. Miközben a kiskorú fiúk egyéb rokoni szerepét döntően az unoka státus jelentette, addig a 25–39 év közötti férfiak egyéb rokonként döntően a háztartásfő nőtlen vagy házas fiútestvéreként éltek a háztartásokban. A nőtlen fiúgyermek-szerepből a férj-és/vagy háztartásfő-szerepbe történő átmenet fokozatosan történt: az egyén 20-as éveinek elejétől kezdődött, és a 40-es életevek elejére vált teljesen általánossá. Mint azt korábban is láthattuk, a házas férfiak többsége a házasságkötéssel egy időben a háztartásfő-szerepet is megszerezte. A folyamat azonban nem volt teljesen általános. A házas férfiak egy kisebb csoportja – a férfiak mintegy 5 százaléka – a 20-as éveikben és a 30-as életevek első szakaszában még a háztartásfő házas fiaként éltek a szüleik által irányított háztartásban. A 30-as életevek második szakasza hozta meg számukra a háztartásfőszerep megszerzését.

A háztartásfő-szerep átadására az 55. életév alatt ritkán került sor. Az időskort el nem ért férfiak a feleségük halálát követően is kezükben tartották a háztartás vezetését, és feltehető, hogy a megözvegyülést követően rövid időn belül újránházasodtak. A háztartásfő-szerepből való visszavonulásukra csupán az 55. életévüket követően került sor. A 60. életév feletti férfiak 33 százaléka viselte a háztartásfő apja szerepét. 56, illetve további 8 százaléuk házas férfiként vagy özvegyként továbbra is kezében tartotta a háztartás vezetését.

A háztartásfő egyéb rokonaként való jelenlét hangsúlyosabban érvényesült a nők esetében. A 15–34 év közötti egyéb rokoni szerepben levő hajadon nők általában a háztartásfő lánytestvérei, a hasonló életkorban levő házas nők leginkább a háztartásfő menyei vagy sógornői voltak. A házasságkötés és ennek következtében a feleség szerepbe történő belépés a férfiakénál korábban, 15–19 éves korban kezdődött, és 25–29 éves korra vált teljessé. A 30-as életevek második felében lévő nők mintegy 90 százaléka a háztartásfő feleségeként, menyeként vagy sógornőjeként élt a háztartásban. Az életút későbbi szakaszában fokozatosan megjelentek az özvegy háztartásfők, illetve egyre gyakrabban tűntek fel a háztartásfő anyjaként, egyéb rokonaként. Az özvegy háztartásfő nők aránya rendkívül alacsony, és döntően a 40 év feletti egy kisebb csoportjára volt jellemző. Ez az alacsony arány azt valószínűsíti, hogy ez esetben inkább átmeneti szerepvállalásról beszélhetünk. A háztartásfő anyjának szerepe döntően az 50 év feletti nők esetében tűnik fel, és a férj halálát követő kényszerű, vagy a férjével együtt történő szándékolt visszavonulásra utal. 60 év felett a nők csupán 40 százaléka töltötte be a feleség szerepét, ebben az életkorban az özvegy háztartásfő, háztartásfő anyja és egyéb rokona (anyósa) státusok dominálnak. Mindez alátámasztja korábbi megállapításunkat, amely szerint az idős nők jelentős része házas gyermeke háztartásában talált időskori támaszt.

*Férfiak**Nők*

IV. A háztartásfőhöz fűződő kapcsolat az egyén életútja folyamán, életkor és nemek szerint a két egyházközségben, 1868  
*The relationship to the household head over the individual life-cycle by age-group and sex in the two villages, 1868*

A két egyházközség háztartásainak fontos jellemzője a szolgák és a nem rokonok jelenlétének szinte teljes hiánya. Úgy tűnik, hogy a közeli rokonok – ezek között is elsősorban a háztartásfő nem házas testvérei – tölthették be azt a szerepet, amely más társadalmakban a szolgákra és/vagy nem rokonokra hárult.

#### *Háztartás és munkaszervezet*

A legtöbb iparosodás előtti paraszti gazdaságban a háztartás a termelés, fogyasztás és a demográfiai reprodukció színtere. A. V. Csajanov orosz közgazdász hipotézise szerint szoros összefüggés áll fenn a termelés intenzitása és a háztartás demográfiai ciklusa között, amelyet kellően fejez ki a háztartás munka/fogyasztás hányadosa (Chayanov 1966).<sup>17</sup> Csajanov elméletéből kiindulva az alábbiakban a háztartás munkaerejének és fogyasztási szükségletének a családi életciklus folyamán történő módosulásait rekonstruáltuk. A családi gazdaság munkaerő kapacitásának becslésekor a Christer Lundh által javasolt elemzési módszert követtük (Lundh 1995). Ennek alapján azt feltételeztük, hogy a felnőtt férfiak egy munkaegységet képeztek, a 0–8 éves kor közötti gyerekek egyáltalán nem dolgoztak, a 9–15 éves kor közötti gyerekek és az 55 éves kornál idősebb egyének a felnőtt férfiak munkájának 50 százalékát, míg a felnőtt nők a sorozatos terhesség és gyermekszoptatás következtében a felnőtt férfiak munkájának 80 százalékát végezték.<sup>18</sup>

A fogyasztási szükségletek kiszámításának több módja ismert a szakirodalomban.<sup>19</sup> A magunk részéről az ENSZ által kidolgozott módszert használtuk. Ennek alapján azt feltételeztük, hogy a fogyasztási szükséglet is az egyén életkora és neme szerint változott. A 15–59 év közötti felnőtt férfiak fogyasztását egy teljes fogyasztási egységben határoztuk meg. A 0–14 év közötti gyermekek fogyasztásáról azt feltételeztük, hogy az életkor előrehaladtával párhuzamosan emelkedik: 0–1 éves korban a felnőtt férfiak egységnyi fogyasztási szükséglete egyötödének felel meg, a 14. életév betöltésére viszont eléri a felnőtt férfiakra jellemző értéket. További feltételezésünk, hogy a 14–59 év közötti felnőtt nők

<sup>17</sup> A. V. Csajanov elméletének magyar nyelvű bemutatására lásd Pozsgai 2005.

<sup>18</sup> Christer Lundh a felnőtt nők munkaerő kapacitását 1 egységnyire becsülte. Kivételt képeztek ez alól a terhes és szoptató anyák 0,5 munkaerő kapacitással. Adataink nem tették lehetővé a terhesség és gyermekszoptatás időszakának megfigyelését, ezért, némiképp módosítva a Lundh által kidolgozott skálát, a felnőtt nők munkaerő kapacitását egységesen 0,8-ra becsültük. Hasonló módon járt el Muriel Neven is (Neven 2003. 137–138.).

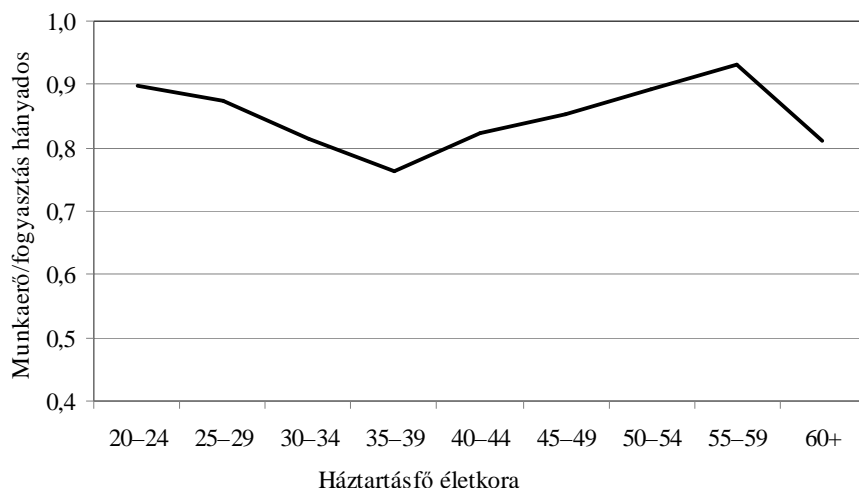
<sup>19</sup> Áttekintésükre lásd Henderson – Wall 1994. 7; Neven 2003. 135–136.

és a 60 év feletti idős személyek a felnőtt férfiakra jellemző érték 80 százalékát fogyasztották.<sup>20</sup>

Az V. ábra a fogyasztási szükséglet és a munkaerő hányadosának alakulását mutatja a háztartásfő életkora szerint. Az eredményként kapott arányszám értéke 0 és 1 között ingadozik: az 1-gyel egyenlő arányszám a termelés és a fogyasztás tökéletes egyensúlyát jelzi, vagyis ebben az esetben a háztartás tagjainak munkaerő kapacitása egyensúlyban volt a háztartás teljes fogyasztási szükségletével. Értelemszerűen kevés háztartás esetében érvényesülhetett ez az arányszám. Az 1-nél alacsonyabb értékű arányszám azt mutatja, hogy gazdasági szempontból mely háztartások a legkiszolgáltatottabbak, illetve mely háztartásokra jellemzőek viszonylag kedvező életkörülmények.

Adataink a Csajanov által kidolgozott modell érvényességét mutatják. Eszerint a háztartások életútját egyfajta ciklikusság jellemezte: a háztartásalapítást követő 10–15 évben a háztartások fogyasztási szükségletek/munkaerőkapacitás hányadossal kifejezett életszínvonala lecsökkent, majd a későbbi években lassú emelkedésnek indult. Az életciklus kezdetén a gyerekek születésével párhuzamosan ugyanis a háztartás fogyasztási szükségletei megemelkedtek, miközben a potenciális munkaerő kapacitás továbbra is alacsony szinten maradt. A családi életciklus következő szakaszában a gyerekek munkaképes korba lépésével a munkaerő kapacitás és a fogyasztási szükségletek fokozatos egyensúlyba kerültek, és a háztartás életszínvonala elérte, sőt kissé meghaladta a kiindulási állapotot. A 60 év feletti háztartásfők háztartásaiban ismét az életszínvonal csökkenésének lehetünk tanúi.

<sup>20</sup> Az ENSZ által kidolgozott skála részletesen: 0–1 éves gyermek=0,2; 2–3 éves gyermek=0,3; 4–5 éves gyermek=0,4; 6–7 éves gyermek=0,5; 8–9 éves gyermek=0,6; 10–11 éves gyermek=0,7; 12–13 éves gyermek=0,8; 14–59 év közötti nő=0,8; 14–59 év közötti férfi=1,0; 60 év feletti idős személy=0,8.

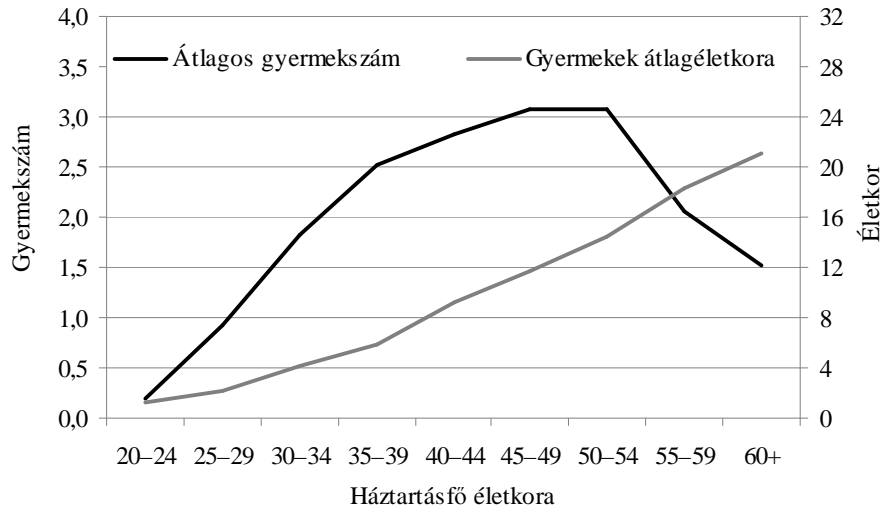


*V. A dolgozó-fogyasztó hányados változása a háztartásfő életkora szerint a két egyházközség háztartásaiban, 1868-ban*

*Changes in the producer/consumer quotient by the age of household head in the two villages, 1868*

A háztartás életszínvonalának problematikáját más aspektusból is megvizsgálhatjuk. David Reher (Reher 1997. 91–92) módszerét követve kiszámoltuk, hogy a háztartás keretei között élő gyermekek száma és átlagos életkora miként változott a háztartásfő életkora szerint (VI. ábra).<sup>21</sup> A családi életciklus kezdetén a családok átlagosan egy olyan gyermeket neveltek, akinek életkora meghaladta a két évet. 20 évvel később az átlagos gyermekszám 3,1, a gyermekek átlagéletkora pedig 12 év. A háztartásfő 50–54 éves korában érte el a gyermekek átlagéletkora a 14 évet, vagyis ekkor már a legidősebb gyermek kellőképpen idős volt ahhoz, hogy a családi munkaerő-kapacitást növelje. A háztartás szempontjából ez az időszak azonban egyúttal az átlagos gyermekszám csökkenését is jelentette, hiszen a nagyobb gyermekek – közülük is elsősorban a lányok – házasságkötésükkel egy időben elhagyták a szülői háztartást.

<sup>21</sup> A módszert belgiumi kutatásában Muriel Neven is alkalmazza (Neven 2003. 141).



*VI. A gyermekek száma és életkora a háztartásfő életkora szerint  
a két egyházközségben, 1868-ban*

*The number and mean age of children by household and the age of household heads in the two villages in 1868*

Összegzésként kijelenthetjük, hogy a vizsgált falvakban élő paraszti háztartások életszínvonala szoros összefüggést mutat a családciklus folyamatával. A háztartások életszínvonalának csökkenése leginkább a családi szakasz első 10–15 évében, majd a családciklus végén érhető tetten. Értelmeszerűen a háztartások legfiatalabb és legidősebb tagjait érinthették leginkább e folyamat negatív következményei. Viszonylagos kiegyensúlyozottság és az életszínvonal emelkedése a családciklus közepén tartó háztartásokat, illetve azok tagjait jellemezte. Mindezekhez fontos hozzáfűznünk, hogy az önellátáson alapuló gazdaságokban a családok például a szülők munkaintenzitásának növelésével vagy a háztartásokban élő fiatalok gyermekek és nagyszülők családi munkába való bevonásával módosíthaták a családi transzfer fent bemutatott formáit.

*Összefoglalás*

A fentiekben két székelyföldi település, Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva népességének család- és háztartásszerkezetét vizsgáltuk az 1868-ból fennmaradt egyházi lélekösszeírások adatainak feldolgozásával. Az elemzés során szintetikus kohorsz-megközelítést követtünk, vagyis a keresztmetszeti mintát alkotó különböző életkorú egyének jellemzőit kohorszhatásnak tekintet-

tük. Az együttélési minták vizsgálatában a családi és háztartási keret mellett az egyéni perspektívát is igyekeztük érvényesíteni. Az ily módon kirajzolódó kép alapján véve megerősítette a korábbi magyarországi család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok megállapításait. A keresztmetszeti adatok elemzése az egyszerű családos háztartások dominanciáját mutatta. A háztartásfő életkora szerint rendezett adatok ugyanakkor arra hívták fel a figyelmet, hogy az egyének életútjuk folyamán jó eséllyel megtapasztalhatták a kiterjesztett- és a többcsaládos együttélési formákat. Két meghatározott életkorban – az önálló családi élet kezdetekor és időskorban – a fenti együttélési minták előfordulásának esélyei megemelkedtek. Relatíve alacsony volt a bonyolult szerkezetű családos háztartások valószínűsége az életút elején és delén, az egyén negyvenes életéveiben. A két egyházközség háztartásainak fontos jellemzője a szolgák és a nem rokonok szinte teljes hiánya. A közeli rokonok – a háztartásfő testvérei, törzscsaládtagjai – tölthették be azt a gazdasági szerepet, amely más társadalmakban a szolgákra és/vagy nem rokonokra hárult. A férfiak többsége számára a háztartásfői és férji szerepek egybeestek, bár létezett egy kisebb csoport, amelynek tagjai az apa vagy testvér irányítása alatt álló háztartásokban kezdték családi életüket.

A tanulmány utolsó fejezete a háztartások mikrogazdasági elemzésére tett kísérletet. A. V. Csajanov modelljét követve megbecsültük a háztartások munka/fogyasztási hányadosát a családciklus folyamán. Eredményeink az oroszországi paraszti gazdaságok esetében megfigyelt összefüggést, vagyis a háztartások gazdasági körülményeinek a családciklus szerint történő ingadozását mutatták. További vizsgálat tárgyát képezheti az a kérdés, hogy a háztartások demográfiai döntéseiben milyen mértékben érvényesültek a családciklus hatásai, illetve a háztartások határain átlépő szoros rokonsági kapcsolatháló milyen mértékben volt képes semlegesíteni a családciklus negatív hatásait.

#### FORRÁSOK

A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakhely és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve. *Kápolnásfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára*  
Megnyitása a Szentegyház Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben. *Szentegyházfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára*

Népszámlálás 1869: *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.*  
Budapest, 1871.

## IRODALOM

- Ambrus J. (2007): A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása. In Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságkutatási eredmények innovációja*. Túrkeve – Szolnok. 153–165.
- Andorka R. (1975): Paraszti családszerkezet a 18–19. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia*, 2–3. 340–367.
- Andorka R. – Faragó T. (1984): Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténelmi Szemle*, 26/3–4. 402–437.
- Andorka, R. – Faragó, T. (1983): Pre-industrial Household Structure in Hungary. In Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 281–307.
- Balázs M. – Katus L. (1983): Közép-Dunántúli paraszti háztartások a XVIII. században. *Történelmi Szemle*, 1. 159–171.
- Bácskai V. (1992): *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Benda Gy. (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–141.
- Burguière, A. et al. (dir.) (1986): *Histoire de la famille*. Armand Collin, Paris.
- Chayanov, V. A. 1966 [1925]: *The Theory of Peasant Economy*. R. D. Irwin, Homewood, I. L.
- Faragó T. (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történelmi Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó T. (1985): *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között*. (Történelmi statisztikai füzetek 7.) KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- Faragó T. (1997): Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történelmi demográfiája [896–1995]*. KSH, Budapest, 217–239.
- Faragó T. (2000): Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai K. Budapest, 393–483.
- Faragó T. (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 2. 19–63.
- Faragó T. (2005): Életciklusok és családmodellek egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia*, 48/4. 415–435.
- Granasztói Gy. (1982): A polgári család a középkor végi Magyarországon. Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához. *Történelmi Szemle*, 25/4. 605–663.
- Gruber, S. – Szoltysek, M. (2012): Stem Families, Joint Families, and the European Pattern: What kind of a Reconsideration Do We Need? *Journal of Family History*, 37/1. 105–125.

- Hajnal, J. (1965): European marriage patterns in perspective. In Glass, V. David – Eversley, E. C. David (eds.): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, J. (1983): Two kinds of preindustrial household formation systems. In Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.): *Family forms in historic Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 65–104.
- Heilig B. (2000): Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlösárdón a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 225–265.
- Henderson, J. – Wall, R. (1994): Introduction. In Henderson, J. – Wall, R. (eds.): *Poor women and children in the European Past*. Routledge, London, 1–28.
- Hermann G. M. (1999): Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalú és Zetelaka. In Kiss A. – Kovács Kiss Gy. – Pozsony F. (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 138–198.
- Husz I. (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családstruktúra változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kocsis Gy. (1992): Ceglédi katolikusok többcsaládú háztartásai a XVIII. század második felében. In Mohay T. (szerk.): *Közelítések: néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Ethnica, Debrecen, 187–198.
- Laslett, P. (ed.) (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Laslett, P. (1979): A család és háztartás: történeti megközelítések. *Világtörténet*, 4. 3–38.
- Lundh, C. (1995): Households and families in pre-industrial Sweden. *Continuity and Change*, 10/1. 33–68.
- Magyar A. (1987): A ceglédi katolikusok háztartásszerkezete a XVIII. században. *Studia Comitatensia*, 18. Szentendre, 123–142.
- Melegh A. (1987): A tizenkilencedik század eleji városi háztartások Buda Újlakon. In Lengyel György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, Budapest, 135–178.
- Neven, M. (2003): *Individus et familles: Les dynamiques d'une société rurale. Le pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettre de l'Université de Liège, Liège.
- Oris, M. (2003): *Demografia storica e storia della famiglia. Due genealogie intellettuali*. In Breschi, M. – Derosas, R. – Viazzo, P. P. (dir.): *Piccolo è bello. Approcci microanalitici nella ricerca storico-demografica*. Forum, Udine, 13–36.
- Őri P. (2005): Kiskunhalas népessége 1869-ben. In Ö. Kovács J. – Szakál A. (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas, 269–292.
- Őri P. (2007): Család és házasság a 18–19. századi Magyarországon. Pest–Pilis–Solt–(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall*, 30. 8. évf. (2007. december), 61–98.
- Őri P. (2008): A háztartások struktúrája a 18. század végi Magyarországon. Elemzési kísérlet. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2006–2008. 41–80.
- Őri, P. (2009): Marriage Customs and Household Structure in Hungary at the end of the 18th Century. The Case of County Pest-Pilis-Solt (1774–1785). In Fauve-Chamoux,

- A. – Bolovan, I. (eds.): *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries. From the the Traditional Model to the Contemporary PACS.* (Supplement of the Romanian Journal of Population Studies). Cluj University Press, Cluj-Napoca, 167–192.
- Óri P. 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-Project magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55/4. 292–315.
- Óri, P. – Pakot, L. (2012): *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18–19th centuries.* Mosaic Working Paper WP-2012-002. Rostock, Max Planck Institute for Demographic Research.
- Pál J. (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914.* Pro-Print Könyvkiadó, Csík-szereda.
- Pozsgai P. (2000): Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 1. 166–224.
- Pozsgai P. (2001): Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történelmi demográfiai kutatásokban. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 2. 265–281.
- Pozsgai P. (2005): Paraszti háztartás és munkaszervezet. A. V. Csajanov elmélete és alkalmazhatósága a társadalomtudományi kutatásban. In Dobrossy I. (szerk.): *Levéltári Évkönyv XII–XIII.* Miskolc, 343–353.
- Reher, S. D. (1997): *Perspectives on the family in Spain, past and present.* Clarendon Press, New York.
- Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (eds.) (1983): *Family forms in historic Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.

#### Tárgyszavak

Háztartásszerkezet  
 Családszerkezet  
 Életciklus  
 Történelmi demográfia  
 Erdély

### FAMILIES AND HOUSEHOLDS IN 19<sup>TH</sup> CENTURY TRANSYLVANIA

#### *Abstract*

The present study examines marriage behaviour, household patterns and living arrangements prevailing in the population of two Transylvanian mountain communities in the second half of the 19<sup>th</sup> century. The cross-sectional data of two Status Animarum (“lists of souls”) from 1868 show that the prevailing pattern can be characterised by a low age at marriage and the dominance of simple family households. Using a life course perspective, the synthetic cohort analysis, however, revealed that the size and structure of peasant households varied over the family life cycle, and a complex phase of households was common in these regions too. Ser-

vants lived seldom in the households but it was quite common during the first 10-15 years of family life cycle that stem and other kins (usually the head's siblings) helped to cover the households' labour-force demand. As the number of children increased the inclination and perhaps the capability of maintaining other kins decreased. The study confirmed the validity of Chayanov's model. The living standard of the households expressed by the producer-consumer ratio followed the same cyclical pattern over the family life course as in the Russian case.

## KÖZLEMÉNYEK

### MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA 1869-BEN. A MOSAIC-PROJEKT MAGYARORSZÁGI ADATBÁZISA<sup>1</sup>

ŐRI PÉTER

#### *Bevezetés*

A kvantitatív történeti demográfiai kutatások világszerte egyre inkább a nominatív mikroadatokat elemzésére épülnek. Ezt igazolhatják az elmúlt néhány évtized erőfeszítései számos európai és tengerentúli országban, amelyek során nagy számítógépes adatbázisok épültek történeti népszámlálások vagy anyakönyvek név szerinti adataiból (Faragó 2003. 319–321). Az irányváltás részben a korábbi makrokutatások kifulladásából, azok korlátainak felismeréséből ered. Míg makroadatokat nem állnak kellő részletességgel a rendelkezésünkre, és a valódi ok-okozati kapcsolatok helyett a statisztikai elemzési módszerek inkább a különböző tényezők együttmozgását tudják kimutatni, addig a különböző, egymásra hatást gyakorló tényezők az egyének szintjén (ahol a demográfiai viselkedést alakító döntések születnek) többnyire mérhetőek, az individuális viselkedést összetett modellek tesztelésével és modern elemzési technikák alkalmazásával jobban fel lehet tárni. A kutatás súlypontja az individuális szint és a longitudinális elemzés felé tolódott, az időbeli változás elemzése mellett a területi összehasonlítás is fontos szemponttá vált. A demográfiai változást és különbségeket a lehető legteljesebb kontextusukban igyekeznek megérteni, és ehhez leggyakrabban az eseménytörténeti elemzés (event history analysis) módszerét használják. A hagyományos családrekonstrukciós módszert az elemzésbe bevont források gazdagságával, az egyéni viselkedés modellezésével, a változók közötti kereszthatások kiszűrésével haladják meg.<sup>2</sup>

A mikrodemográfiai adatok elemzésének szükséges előfeltételei az individuális szintű adatokat tartalmazó adatbázisok. A fentiek értelmében a modern demográfiai elemzést lehetővé tevő adatbázisok anyakönyvekre, népességregiszterekre és/vagy ismétlődő népszámlálások adataira épülnek. Ezek szerencsés esetben együtt képesek információt szolgáltatni az egyéneket érintő demográfiai eseményekről és mindazokról az egyéni, háztartási vagy közösségi szintű körülményekről (pl. nem, kor, családi álla-

<sup>1</sup> A tanulmány tárgyaül szolgáló kutatás és adatbázis-építés a MOSAIC Projekt keretében a Max Planck Gesellschaft anyagi támogatásával folyt, szoros szakmai együttműködésben a rostocki Max Planck Institute for Demographic Research-el (MPIDR).

<sup>2</sup> Módszertani kérdésekkel kapcsolatosan a teljesség igénye nélkül lásd: Gutman–Alter 1993, Alter 1998, Kok 2007, Alter–Mandemakers–Gutman 2009. Módszertani kérdésekről és azok gyakorlati működéséről: Bengtsson–Campbell–Lee 2004 és Tsuya–Wang Feng–Alter–Lee 2010. Magyarország vonatkozásában: Pakot 2009. 2011., Pakot–Őri 2012.

pot, társadalmi, vagyoni helyzet, illetve háztartás-összetétel, a lakóhely sajátos viszonyai stb.), amelyek között a demográfiai eseményekkel kapcsolatos individuális döntések születtek. Az anyakönyvi adatok tájékoztatnak a demográfiai eseményekről, a regiszterek, népszámlálások pedig a demográfiai arányszámok kiszámításához szükséges ún. kockázati népesség (akikre vonatkozóan valamely demográfiai esemény bekövetkezése valószínűsíthető) létszámát adják meg. Természetesen ilyen források csak egyes helyekre és időpontokra állnak rendelkezésünkre (pl. Belgium, Hollandia, Svédország, Olaszország), népességregiszterek vagy sorozatos censzusok hiányában más források bevonása is igen hasznos lehet (adójegyzékek, választási névjegyzékek, közmunka kivetés stb.).<sup>3</sup>

A történeti demográfiai kutatás fő sodrát jelentő longitudinális mikroelemzést lehetővé tevő adatbázisok tehát szükségképpen az anyakönyv és/vagy népességregiszter jellegű forrásokra épülnek. Ezek azonban – túl azon, hogy nem állnak mindenhol rendelkezésünkre – hihetetlenül munka- és időigényesek. Ezért többnyire néhány többkevesébe szisztematikusan kiválasztott település adataiból épülnek fel, amelyek önmagukban nem alkalmasak valamely „nemzeti” népességtörténet konstruálására, de igen mély tudást nyújtanak múltbeli mikrotársadalmak működéséről és nemzetközi, illetve „kulturaközi” összehasonlító vizsgálatokra is alkalmasak.<sup>4</sup>

A longitudinális adatbázisoknak is szerves részét képezi egy-egy történeti népszámlálás anyaga. Ezek egyrészt sorozatot alkotva hosszabb időn keresztül nyújthatnak információt a kockázati népességről, másrészt önmagukban is átfogó és adatgazdag keresztmetszeti képet adhatnak egy adott társadalom viszonyairól. Ráadásul itt kínálkozik a lehetőség arra, hogy egy-egy időpillanatra nézve nagyobb, akár nemzeti szintű mintát is számítógépre rögzíthetnek, mivel ennek munkaigényessége összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a longitudinális adatbázisok kiépítéséé. Ezért ahol nem állnak rendelkezésre a hollandiaihoz hasonló népességregiszterek, ott a mintavételes anyakönyvi adatbázisokra épül egy-egy népszámlálás teljes fennmaradt anyagának adatbázisba szervezé-

<sup>3</sup> Magyarországról a különböző típusú források adatainak individuális szintű összekapcsolására (record linkage) példa: Benda 2008.

<sup>4</sup> Erre jó példa az ún. Eurasia projekt, amelynek keretében néhány svéd, belga, olasz, kínai és japán falusi közösség összehasonlító elemzése zajlik (Bengtsson–Campbell–Lee 2004 és Tsuya–Wang Feng–Alter–Lee 2010). A „nemzeti” népességtörténet konstruálására kivételes példa az angol és a francia szintézis, de ezek alapját még a hagyományos Henry-féle családrekonstrukciós módszer jelentette. A projektek eredményeiről lásd: Wrigley–Schofield 1981, Wrigley–Davies–Oeppen–Schofield 1997, illetve Dupâquier 1995. A mintavételi eljárásokról beszámol: Buskó 2003. és Sohajda 2003.

Az anyakönyvi és regiszter- és/vagy népszámlálási adatokat tartalmazó longitudinális mikroadatbázisok részletes bemutatása túlnőne e tanulmány keretein. Átfogó képet ad róluk a European Historical Population Samples Network program (EHPS-Net) honlapja ([www.ehps-net.eu/databases](http://www.ehps-net.eu/databases)). Az EHPS-Net célja éppen e meglévő, de különböző formátumokba szervezett adatbázisok egységesítése és on-line elérhetőségük biztosítása. Adatgazdagságuk és az eddigi eredmények alapján kiemelhetjük a holland nemzeti adatbázist (Historical Sample of the Netherlands: <http://www.iisg.nl/hsn>), a quebec-i adatbázist ([www.genealogy.unmontreal.ca](http://www.genealogy.unmontreal.ca)), valamint a svédországi Lund és Umea egyetemén létesített adatbankokat ([www.lusem.lu.se](http://www.lusem.lu.se); <http://www.ddb.umu.se/english/database>).

se.<sup>5</sup> A gépre vitt adatmennyiség és a censusok gazdag tartalma nagyon értékes keresztmetszeti elemzéseket tesz lehetővé, amelyek ma talán már nem tartoznak a történeti demográfiai kutatások fősodrába, de továbbra is komoly érdeklődésre tarthatnak számot. Egyrészt így közelebb lehet jutni egy-egy „nemzeti” szintézis elkészítéséhez, másrészt számos korábbi kutatási kérdés ma sincs megnyugtatóan lezárva.<sup>6</sup> Ezek esetében a korábinál nagyobb individuális adatbázisok létrehozása, ezeknek Észak-Nyugat-Európán és Észak-Amerikán túli felbukkanása fontos új eredményeket hozhat a kutatásban. Így pl. a család-és háztartáskutatásban a hatvanas évek óta kulcsszerepet játszó Hajnal-modell (Hajnal 1965, 1982) kritikájában, megítélésében, az ezzel kapcsolatos vita lezárásában nagy jelentősége lehet a fent vázolt jelenségnek (Faragó 2001; Szołtysek 2008; Gruber– Szołtysek 2012). Ugyanakkor az adatok egyéni szintű felhasználása, új elemzési technikák kidolgozása a család- és háztartásszerkezeti kutatások mellett más kérdések vizsgálatát is lehetővé teszik (pl. termékenység: Garrett–Reid–Schürer–Szreter 2003).

A fenti szempontok vezettek oda, hogy 2011-ben a rostocki székhelyű Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR) történeti demográfiai laboratóriuma elindította az ún. MOSAIC-projektet, amelynek célja, hogy a kontinentális Európa történeti népszámlálásainak fennmaradt individuális adataiból szervezzen on-line elérhető adatbázist. Magyarország az 1869-es népszámlálás anyagából vett reprezentatív minta létrehozásával vesz részt a nagyszabású kutatási programban. Tanulmányunk röviden bemutatja a MOSAIC projektet, leírja a magyarországi adatbázis-építés lehetőségeit és az 1869-es népszámlálásból vett mintát.

#### *A MOSAIC-projekt*

A nagyszabású adatbázis-építési terv szinte bizonyosan a kelet-közép-európai család-és háztartás-kutatás igényéből bontakozott ki 2011 tavaszán. Ekkor az MPIDR történeti demográfiai laboratóriuma már rendelkezett egy alapos, a 19. század végi Német Császárság területére vonatkozó levéltári felméréssel és egy, a német államokban 1846-ban végrehajtott népszámlálásból vett mintával (Gehrmann 2009). A következő lépés a Habsburg Birodalom, pontosabban a történeti Magyarország volt. A 2011 elején a KSH Népegyetudományi Kutatóintézete (NKI) és az MPIDR által aláírt szerződésnek megfelelően az NKI kutatói felmérték a történeti Magyarország (elsősorban a mai országterület, Erdély és a Felvidék) fennmaradt individuális szintű népszámlálási és népszámlálásszerű forrásait, kidolgoztak egy mintavételi eljárást és digitalizálták a minta adatait. 2011 tavaszára a terv kibővült: az MPIDR kutatói egyrészt a leendő on-line adatbázis részére önkéntes „adományokat” kezdtek gyűjteni már létező európai adatbázisoktól, másrészt a levéltári kutatást, mintavételt és a minták digitalizálását egy sor európai országban kezdték (Litvániában, Ukrajnában, Ausztriában, Romániában,

<sup>5</sup> Így pl. Norvégiában, ahol a longitudinális anyakönyvi mintát kiegészíti az 1865 és 1910 közötti népszámlálások teljes anyaga (Norwegian Historical Data Centre: <http://www.rhd.uit.no/indexeng.html>).

<sup>6</sup> A legnagyobb történeti népszámlálási adatbázisokat Amerikában találjuk: az Integrated Public Use Microdata Series (IPUMS: [www.ipums.org](http://www.ipums.org)), illetve a North Atlantic Population Project (NAPP: <https://www.nappdata.org/napp/>).

Lengyelországban, Szerbiában és Hollandiában). Eközben az együttműködő partnerintézmények majd egész Európát és Észak-Amerika egy részét behálózták.<sup>7</sup> A cél immáron egy, az IPUMS-hoz vagy a NAPP-hoz hasonló, a kontinentális Európa államaira kiterjedő népszámlálási mikroadatbázis felépítése volt, amely harmonizált, on-line bárki számára szabadon elérhető adatokat tartalmaz a népszámlálás időpontjától függetlenül, és lehetővé teszi az összehasonlító demográfiai és társadalomtörténeti kutatásokat. A projektet az MPIDR koordinálja és részben finanszírozza, szakmai irányítói Joshua R. Goldstein igazgató, valamint Mikolaj Szołtysek és Siegfried Gruber, az MPIDR történeti demográfiai laboratóriumának vezetője, illetve munkatársa voltak. A levéltári leltárak elkészítése, a mintavétel és az adatok digitalizálása a partnerintézmények kutatóinak a feladata volt, az adatharmonizációt és az adatok tárolását az MPIDR végzi.

Jelen pillanatban rendelkezünk jó néhány európai országra vonatkozó részletes levéltári leltárral, amelyek a népszámlálásszerű forrásokról gyűjtöttek információkat. Az elkészült jelentéseket az MPIDR és a MOSAIC-projekt Working Paper sorozata teszi hozzáférhetővé (Magyarországról: Óri–Pakot 2011). A MOSAIC honlapján át hozzájuthatunk nagymennyiségű, harmonizált háztartás-összeírási vagy népszámlálási adathoz Európa legkülönbözőbb részeiből. A történeti Magyarországra, Németországra és a fent felsorolt országokra vonatkozó 19. századi népszámlálási minták digitalizálása befejeződött, jelenleg az adatharmonizáció folyik. A tervekről, a levéltári forrásadottságokról, valamint az első eredményekről két konferencia adott számot: az elsőre 2011 májusában Rostockban, a másodikra 2012 szeptemberében Budapesten került sor.

A MOSAIC adatbázis jövője mégis bizonytalan. Az MPIDR történeti demográfiai laboratóriuma az idei igazgatóváltás következtében lényegében feloszlott, az adatharmonizációs munka tovább folyik, de az adatbázis bővítésére a közeljövőben valószínűleg nem kerül sor. Az adatok tárolását ezentúl a kaliforniai University of Berkeley végzi majd, a változások következményei egyelőre nem láthatók tisztán. Az elért eredmények mégis jelentősek, a forrásokról való ismereteink jelentősen kibővültek, létrejött egy működőképes, bárki számára elérhető népszámlálási adatbank, és így egy sor kelet-közép-európai ország kutatói is bekapcsolódhatnak az összehasonlító kutatásokba.

#### *Magyarországi történeti demográfiai adatbázisok: források, eredmények és lehetőségek*

Magyarországon a kvantitatív történeti demográfiai vizsgálatok lehetséges forrásai hasonlóak más európai országokéhoz: alapvetően (egyházi, majd 1895-től állami) anyakönyvek, népszámlálások, egyházi és egyéb összeírások és szórványosan fennmaradt (elsősorban egyházi) regiszterszerű ún. családkönyvek.

A népszámlálások és az ahhoz hasonló összeírások leltárát a MOSAIC projekt keretében igyekeztünk felmérni (Óri–Pakot 2011). Itt az adott területre vonatkozó (tehát nemcsak az országos), teljes körű összeírásokat vettük figyelembe, a valamely résznépességre irányulókkal nem foglalkoztunk (adóösszeírások, zsidók, cigányok stb. összeírásai), ugyanakkor nem mellőztük a feudális korszak nem nemes összeírásait, ahol a népesség egy meglehetősen kis hányada maradt ki a számlálásból, elsősorban politikai okokból. Emellett leltárunk csak azokra az összeírásokra tért ki, amelyeknek maradtak fenn egyéni szintű adatai (tehát az eredeti számlálólapok).

<sup>7</sup> Részletesen lásd a MOSAIC honlapját: [www.censusmosaic.org](http://www.censusmosaic.org).

A levéltári kutatás alapvetően két tanulsággal járt.<sup>8</sup> Az egyik: Magyarországon (tehát a mai ország területén is) bőségesen maradtak fenn individuális szintű népszámlálási, összeírási anyagok. Sokkal kevesebb, mint egyes európai országokban, de sokkal több, mint amire előzetesen számítottunk. Ezek nagy részét, főleg a 19. századi anyagokat családtörténeti, történeti demográfiai és társadalomtörténeti kutatásokra eddig nem vagy alig használták. Mindez több mint elgondolkodtató. A másik: szintén előzetes várakozásunkkal ellentétben, hosszabb sorozatok egy-egy település vonatkozásában nemigen kerültek elő. A népszámlálások esetében ez sejthető volt, ezeket eleve bizonyos időközönként rendezték. Azonban a tíz évente ismétlődő censusok is sokat jelenthetnének a longitudinális demográfiai kutatások szempontjából, az anyakönyvek adataival összekapcsolva lehetővé tennék a mélyebb statisztikai elemzést, számos fontos változóval gazdagítva a lehetőségeket. De 1869 után az 1941-es budapesti családlapokon kívül nincs komolyabb individuális szintű népszámlálási anyag, ismereteink szerint egyedül Marosvásárhelyen maradtak meg a korábbi népszámlálások eredeti számlálólapjai (tehát a Józsefi összeírásai, az 1850-es, 1857-es és 1869-es népszámlálásokéi). Viszonylag csekély azoknak a településeknek a száma, ahol megmaradtak legalább két népszámlálás egyéni lapjai, ezek a Sáros, Torna és Maros megyei települések, valamint néhány város, kistelepülés (pl. Győr, Székesfehérvár, Magyaróvár, Szentes, Túrkeve, Bonyhád, Kiskunlacháza). Ezekben a településeken a forrásadottságok magyar viszonyok között jónak számítanak a történeti demográfiai kutatások szempontjából.

Noha több kísérlet történt a 18–19. században az állami népességregiszter bevezetésére (*Conscriptio Animarum*, Józsefi népszámlálás, *Conscriptio Ignobilium*) és rendelkezünk egyházi nyilvántartásokkal, összeírásokkal is, ezenkívül más összeírásokból, regiszterekből hosszabb sorozatok nemigen maradtak fenn. Ismétlődő összeírások a 19. század első felének nem nemesi *conscriptio*iból maradtak fenn, de itt sem maradt meg két-három számlálásnál több egy-egy helyen (Cegléd, Buda-Újlak stb.). Jobb a helyzet az egyházi összeírások vonatkozásában, itt ismerjük az egészen kivételes zsámbéki esetet, ahol 1795 és 1867 között fennmaradtak ismétlődő római katolikus összeírások (Husz 2002). Emellett a Győri és a Kalocsai egyházmegyéből ismerünk hosszabb sorozatokat a 18. század második feléből és a 19. században (Fertőszéplak, Sopronkövesd, Ószőny, illetve Jánoshalma, Hajós, Dusnok), de ezek egy esetben sem ölelnek fel egy évtizednél hosszabb időtartamot.

Egyházi családkönyvek elsősorban a 19. század második felétől tűnhetnek fel nagyobb számban, de ezek felmérését nem tudtuk elvégezni, a források jelentős része a plébániákon lehet. Ezek általában egy-egy kiinduló összeírással alapozva folyamatosan rögzítik a változásokat, népességregiszterként működnek. Ilyen családkönyveket talált Pakot Levente Szentegyházfalván és Kápolnásfalván (lásd a jelen szám tanulmányát: Pakot 2012), ilyen a nemesnádudvari *Conspectus Animarum*, amely egy 1857-es háztartás-összeírást követően tartalmazza a lakók nevét, korát, lakóhelyük házszámát, majd 1929-ig évente a születettek nevét, lakhelyét és halálozásuk dátumát.<sup>9</sup> Különösen a protestáns családkönyvek lehetnek ígéretesek ebben a vonatkozásban, különösen Erdélyben (református és unitárius magyarok, evangélikus szászok) (Ambrus 2007).

<sup>8</sup> Az ismertetett eredményekről részletesen lásd: Öri–Pakot 2011.

<sup>9</sup> 1857-től 1895-ig azonosíthatók a lakók házszám szerint, tehát az anyakönyvi elemzés mellé erre az időszakra vonatkozóan többé-kevésbé rekonstruálható a háztartás-kontextus.

A longitudinális történeti demográfiai kutatások legfontosabb forrásai az egyházi és (állami) anyakönyvek. A mai Magyarország településeinek anyakönyvei mikrofilmen elérhetőek az Magyar Országos Levéltárban, eredetiben a plébániákon vagy az egyházi levéltárakban, illetve 1828-tól másodpéldányaik a megyei levéltárakban. Elvben tehát bárhol el lehet kezdeni a kutatást, mégis a következőkben néhány megfontolandó szempontot szeretnénk adni mindehhez. A fentiekből következik, hogy az anyakönyvi adatokat érdemes összekapcsolni népszámlálásszerű források adataival is. Így a fent tételeken is felsorolt települések az átlaghoz képest gazdagabb lehetőséget nyújtanak a demográfiai elemzésre. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyen település kevés van, és ezek egy része város, melyek méretükénél fogva csak nagyobb idő- és munkaráfordítással kutathatók. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az anyakönyvi adatokból önmagukban is rekonstruálható a regisztráltak (egy részének) demográfiai élettörténete, a családrekonstrukciós módszer lényege éppen ez. És a hagyományos családrekonstrukció is lehet kiindulópontja akár eseménytörténeti elemzésnek is (Gutman–Alter 1993, Pakot 2009, 2011, Pakot–Őri 2012). Így viszont a longitudinális vizsgálat helyszínének kiválasztásában további szempontok is szerepet játszhatnak: hol vannak olyan előmunkálatok, amelyek nagymértékben könnyíthetik munkánkat. Három ilyen lehetőséget ajánlunk megfontolásra.

Elsőként a korábbi családrekonstrukciós vizsgálatok helyszínét. Elsősorban Andorka Rudolf kutatásairól van szó. Mintegy 15 településen folytak ilyen elemzések, ezekből idegen nyelvű publikációk is születtek, amelyek nemzetközi szinten is ismertek. Elvileg a családlapok rendelkezésre állnak, ezek gépre vitelével, az adatsorok meghosszabbításával, új elemzési módszerek alkalmazásával jelentős idő- és munkamegtakarítással fontos és új eredményeket lehet elérni, amelyek nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatnak.<sup>10</sup>

A másik lehetőség a németlakta községek genealógiai anyaga (*Ortsfamilienbücher*).<sup>11</sup> Ezek tartalmazzák a községek lakóinak névanyagát, a hozzájuk kapcsolható demográfiai eseményeket (születés, elhalálozás, házasságkötés, gyermekek születése, szülők, testvérek neve és sorszáma), így komplett családrekonstrukciós családlapok nyerhetők ki jelentős időmegtakarítással. A genealógiai anyag egy része levéltári anyag Németországban, egy részét kötetben publikálták, egy része pedig on-line elérhető.<sup>12</sup>

Komoly segítséget jelenthet végül néhány olyan magyar családfakutató munkája, akik teljes települések anyakönyvi anyagát gépre viszik, és elvégzik az adatok összekapcsolásának munkáját is. Így lényegében a német *Ortsfamilienbuch*-hoz hasonló

<sup>10</sup> Az Andorka-féle családrekonstrukciós anyag a TÁRKI könyvtárában található, hagyományos formában, cédulákon ([http://www.tarki.hu/adatbank-h/konyvtar/andorka\\_leveltar.html](http://www.tarki.hu/adatbank-h/konyvtar/andorka_leveltar.html)). Többnyire az érintett községek kicédulázott anyakönyvi bejegyzéseit találjuk itt, az eredeti családlapok, tehát az anyakönyvi bejegyzések egy-egy házasságkötéshez, házaspárhoz rendelése csak a Sopron megyei Bük és a Heves megyei Átány esetében lelhető fel. A többi családlap sorsa ismeretlen. Amennyiben ezek elvesztek, akkor a gyűjtemény csak az említett két falu esetében kínál jelentős előnyöket az eredeti levéltári anyaghoz képest.

<sup>11</sup> Részletesebben lásd: Faragó 2002. 270–271. és <http://www.online-ofb.de/>

<sup>12</sup> Magyarországról Bonyhád, Csolnok, Dorog, Hercegfalva, Leányvár, Perbál, Tarján, Vértestolna genealógiái (<http://www.online-ofb.de/>).

adatbázis jön létre, amely szintén nagyon jól használható longitudinális demográfiai elemzések céljára.<sup>13</sup>

Ami a Magyarországon ténylegesen létező, individuális adatokat tartalmazó számítógépes történeti demográfiai adatbázisokat illeti, ezekből egyrészt kevés van, másrészt létrehozásuk meglehetősen esetleges, néhány kutató személyes erőfeszítésének köszönhető. Anyakönyvi adatokra épülő, longitudinális elemzés céljaira is alkalmas adatbázisok az újabb családrekonstrukciós elemzések és társadalomtörténeti kutatások során keletkeztek. Ilyen Benda Gyula keszthelyi adatbázisa (Benda 2008), Tóth Árpád pozsonyi anyakönyvi adatgyűjtése (Tóth 2005), Koltai Gábor őriszentpéteri (Koltai 2003) és Sebestény István tiszabői anyaga (Sebestény 2002). Az adatbázisra épülő demográfiai elemzések jelentősége miatt is kiemelendő Pakot Levente székelyföldi anyakönyvi adatbázisa (Pakot 2003, 2009, 2011), illetve az Andorka-féle családlapok feldolgozásával induló büki adatbázisa (Pakot-Őri 2012), amely azóta jelentősen kibővült, Bük mellett további szomszédos településekre és a 20. századra is kiterjedt (Szakony, Gyalóka). Az Andorka-féle anyag gépre vitelével, bővítésével mostanában Koloh Gábor foglalkozik, ő az ormánsági vajszlói anyakönyvi kerület feldolgozását végzi.

Népszámlálási vagy egyéb összeírásokból készült adatbázisokkal sem állunk jobban. Faragó Tamás elsősorban a Veszprémi egyházmegye 18. századi római katolikus lélekösszeírásaiból állít össze nagyobb számítógépes adatbázist. Husz Ildikó a kivételes zsámbéki összeírási anyag elemzésére vállalkozott (Husz 2002). Horváth Gergely Krisztián (2011) Magyaróvár társadalomtörténeti kutatása során épített fel adatbázist a város több fennmaradt népszámlálásából (1850, 1857, 1869). Pozsgai Péter Torna megyei népszámlálások (1850, 1857, 1869) adatait vitte gépre, tudomásunk szerint Faragó Tamás és a MOSAIC-projekt mintája mellett az ő összeírási adatbázisa a legnagyobb (Pozsgai 2000, 2001; Heilig 2000, 2007).

A MOSAIC adatbázist ennek fényében kell értékelnünk. Egy keresztmetszeti elemzésre alkalmas adatbázis építése kétségkívül nem tartozik a történeti demográfia leginkább kurrens kutatási irányjai közé. Ugyanakkor olyan hiánypótló munka, amelynek eredményeképpen korábban a kutatás periferiáján levő országok is bekapcsolódhatnak a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokba. Új területek és onnan a korábbiaknál jobb, gazdagabb tartalmú források (19. századi népszámlálások) bevonása a nemzetközi kutatásokba jelentős új eredményeket hozhat, többek között a család- és háztartástörténeti kutatások terén. Magyarország esetében pedig tudomásunk szerint ez az egyetlen, a történeti országterületre reprezentatív történeti demográfiai adatbázis, amely átfogó képet adhat számunkra a 19. század második felének demográfiai és társadalmi viszonyairól. Az adatok a jövőben interneten mindenki számára elérhetőek lesznek, így a magyar történeti demográfia legnagyobb problémái – a csekély érdeklődés, az egyetemi oktatásból való szinte teljes kimaradása, a szakmai utánpótlás nehézségei, a modern módszertani ismeretek hiányosságai és mindennek következtében az eredmények menynysége, szakmai színvonala és nemzetközi ismertsége (természetesen néhány fontos kivételtől eltekintve) – a jövőben talán kevésbé súlyosan jelentkeznek majd. Minden

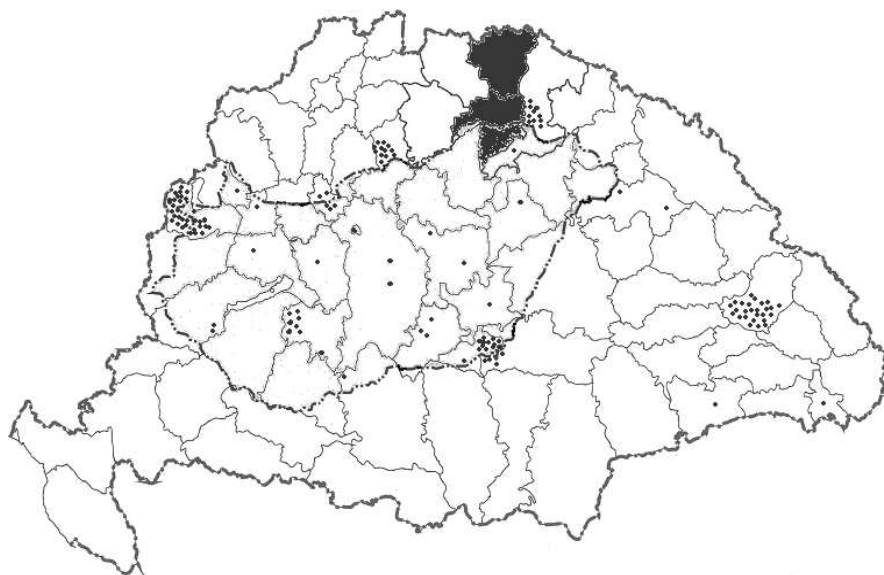
<sup>13</sup> Pest megyei települések (Gödöllő, Veresegyháza, Szada, Órbottyán, Mogyoród, Fót, Rákospalota) anyakönyvi adatait Györe Zoltán dolgozza fel. Az általa összeállított genealógiai táblák nagyszerű kiindulópontot jelenthetnek egy regionális, hosszú távú történeti demográfiai elemzéshez (Lásd: [www.zengen.hu](http://www.zengen.hu)).

bizonytal lesznek olyan kutatások, amelyeknek része lesz a magyarországi népesedéstörténet elemzése, de ezeket részben nem magyar kutatók fogják végezni.

*Az 1857-es és 1869-es népszámlálás fennmaradt nominális szintű anyaga*

A MOSAIC-projekt keretében végzett levéltári kutatásunk eredményeiről fentebb a longitudinális kutatások lehetőségeinek szemszögéből írtunk. Részletes beszámolót most sem szeretnénk erről adni, az érdeklődők letölthetik beszámolóinkat a MOSAIC honlapjáról (Őri–Pakot 2011). A levéltári vizsgálat a mai Magyarország, Szlovákia és Erdély területére terjedt ki, nem végeztünk kutatómunkát Horvátországban és Ukrajnában. A történeti Horvátország és Szlavónia eleve nem szerepelt terveink között, Kárpátalja elvben igen, onnan szóbeli információkkal rendelkezünk, a későbbiekben érdemes lenne ott is kutatni.

A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy egyrészt a források adatgazdagsága, másrészt a nemzetközi összehasonlítás lehetősége okán a 19. századi népszámlálási anyagokból érdemes egy országos szinten reprezentatív adatbázist összeállítani. 1869 után a népszámlálási felvételi ívek feldolgozását a megyék és városok helyett a Statisztikai Hivatal végezte. Ezért 1880-tól néhány töredéktől eltekintve nem maradtak eredeti felvételi ívek, az 1850-es, 1857-es és 1869-es népszámlálások anyagából viszont meg lehetőségen sok maradt a magyarországi és a szomszédos országbeli megyei levéltárakban. A megmaradt anyag mennyisége alapján az 1857-es és az 1869-es népszámlálások adataiból lehet országos mintát kialakítani (I. és II. térkép).

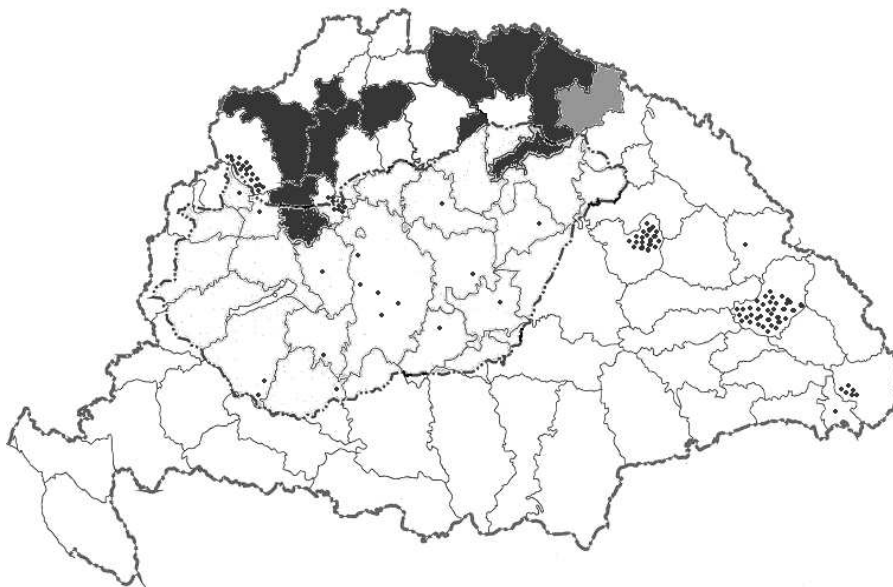


*Forrás:* Őri-Pakot 2011.

*Megjegyzés:* egész megyék anyaga fennmaradt (teljes kitöltés); szórványos anyag, egyes települések (pontozás).

*I. Az 1857-es népszámlálás fennmaradt individuális adatai*  
*Surviving census material, 1857 (individual data)*

Az 1857-es népszámlálás eredeti felvételi lapjai teljesen megmaradtak Abaúj-Torna és Sáros megyékben, ezenkívül komoly mennyiségben Maros, Nógrád, Sopron (nagy-részt ma Ausztriához tartozó települések) és Csanád megyékben, de fontos a Zemplén, Esztergom és Tolna megyei anyag is. Emellett jó minőségű és többé-kevésbé teljes anyag maradt pl. Budán, Győrött, Székesfehérváron, Magyaróváron, Bonyhádon, Baján, Cegléden, Szentesen, Túrkevéen, Jászkiséren, Marosvásárhelyen, Nagybányán, Szatmárnémetiben, Nagydísznódon stb.



*Forrás:* Óri–Pakot 2011.

*Megjegyzés:* egész megyék anyaga fennmaradt (teljes kitöltés, világosabb szín: Ung megye, szóbeli közlés, még ellenőrizni kell); szórványos anyag, egyes települések (pontozás).

## *II. Az 1869-es népszámlálás fennmaradt individuális adatai* *Surviving census material, 1869 (individual data)*

Az 1869-es népszámlálásból jóval több eredeti összeírási ív maradt meg. Teljes egészében fennmaradt Nyitra, Bars, Komárom, Zólyom, Szepes, Sáros, Torna és Zemplén megyék (ez utóbbi Magyarországon a sátoraljaújhelyi fióklevéltárban) anyaga.<sup>14</sup> Igen jelentős a Maros megyei anyag, de Pozsonyból vagy Szilágyból is vagy ötven-ötven település számlálólapjai maradtak meg. Rendelkezünk jelentős városi anyagokkal is az elszórt falvak mellett (Győr, Székesfehérvár, Debrecen, Kecskemét, Szentes, Túrkeve, Marosvásárhely, Brassó).

A mintavétel alapjául szolgáló forrás kiválasztásánál egyrészt a fennmaradt adatmennyiség, másrészt a népszámlálások tartalma döntött. Bár az 1857-es népszámlálás fennmaradt anyaga jobb mintavételi lehetőséget kínált a mai Magyarország területére nézve, az 1869-es népszámlálásból összességében sokkal több individuális adat maradt, és így egy területileg kiegyensúlyozottabb mintát vehettünk belőle. Másrészt az 1869-es census tartalma is gazdagabb: a születési hely vagy az írni-olvasni tudás rögzítése lehe-

<sup>14</sup> A zólyomi és a zempléni anyag kivételével a mormonok által készített mikrofilmen az egészet megtaláljuk az interneten ([www.familysearch.org](http://www.familysearch.org)). A településeket megyénként listázták, sajnos itt néhány komoly tévedést is találhatunk: a mormon honlap közzétételével ellentétben nincs Trencsén, Tolna vagy Torontál megyei anyag, Vértestolnát könyvelték el tolnainak, Vértesszőllóst Torontál megyeinek és két barsi falut trencséninek.

tőséget kínál a vándorlás vizsgálatára, illetve mindkét kérdés fontos változó lehet más demográfiai problémák vizsgálatánál. További előny, hogy felmérték a házakat is, ez 1857-ben nem történt meg, ezenkívül a háziállatok összeíró táblája 1869-ben egyazon lapon szerepel a házakéval és háztartásokéval (azaz egy ház/lakás adatait egy lapon vették fel), míg 1857-ben külön összeíróíven, amelyek sokszor elvesztek. Így 1869-re vonatkozóan (noha itt pl. a háztulajdonos neve hiányzik 1857-hez képest) sokkal jobban fel lehet mérni a háztartások anyagi helyzetét a ház és állatvagyon segítségével. Mind-ezen szempontok alapján döntöttünk az 1869-es népszámlálás mellett.

### *MOSAIC minta, 1869*

#### A mintavétel

Az első fontos szempont, amiben a mintavétellel kapcsolatban döntöttünk, a reprezentativitás kérdése volt. A minta nem a fennmaradt anyagra, hanem a történeti országterületre lett reprezentatív.<sup>15</sup>

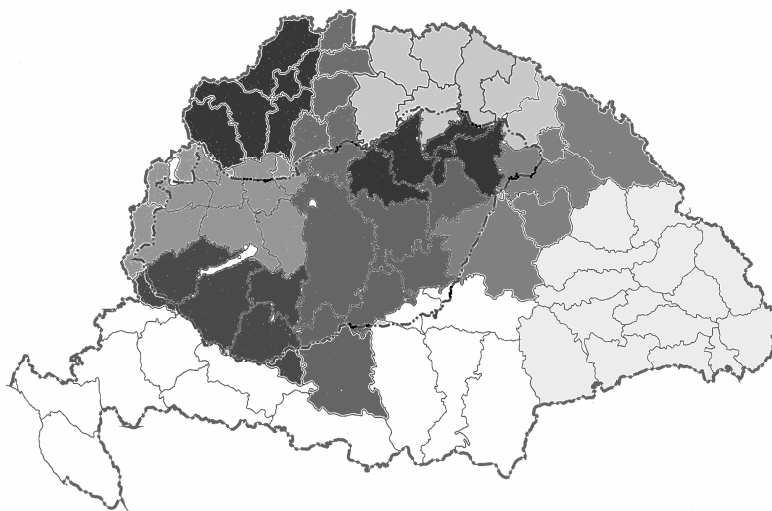
A másik fontos szempont az volt, hogy elsősorban pénzügyi okokból első lépésként egy rurális minta mellett döntöttünk. A MOSAIC-projektben egy kb. 25-30 ezer fős minta kialakítására volt lehetőségünk, ezért a nagy településeket (így a városokat) eleve ki kellett hagynunk a számításból, hiszen ezek önmagukban is ekkora mintát jelentettek volna, vagy legalábbis az egy-egy régióra jutó népességszámot önmagukban is kitöltötték volna. Egy városi minta létrehozása a következő kutatási szakaszban válna lehetségessé.

A következő probléma a területi kiegyensúlyozottság biztosítása volt. Mivel a fennmaradt anyag területi eloszlása rendkívül egyenetlen volt (sokkal több település a Felvidékről vagy Erdélyből), ezért Erdély és a Felvidék sokkal alacsonyabb szinten lett reprezentálva a mintában, mint Magyarország mai területe, ahonnan sokkal kevesebb település adatai maradtak fenn. Ráadásul az utóbbiak jelentős része sok ezer vagy tízezer fős település volt, amelyekkel itt nem számolhattunk. A megoldás olyan területi egységek kialakítása volt, amelyek rendelkeznek megfelelő mennyiségű népszámlálási anyaggal, és amelyek népességszám szerinti súlyai (arányai) a mintavétel során biztosítják a megfelelő területi kiegyensúlyozottságot, és azt, hogy az egyes régiók megfelelő népességarányt kapjanak a mintában.

Az is világos volt a kezdetektől fogva, hogy ahol lehet, szubjektív szempontok helyett véletlenszerű mintavételt kell alkalmaznunk (a településeket tekintve mintavételi egységnek). Így viszont olyan területi egységeket, ahol aránytalanul sok település adatai maradtak fenn, nem volt érdemes létrehozni, hiszen ezek közül relatíve kevés kerülhet-

<sup>15</sup> A fennmaradt népszámlálási lapok mintegy másfél millió ember adatait tartalmazzák, miközben a Horvátország és Szlavónia nélküli ország lélekszáma meghaladta a 13 és fél milliót. A fennmaradt anyag nemcsak területi megoszlásában torzít (jelentős része a mai Szlovákia területéről származik), hanem felekezeti (és feltehetően etnikai) téren is. A római katolikusok és reformátusok erősen felülreprezentáltak, míg a görögkeleti népesség úgyszólván hiányzik a fennmaradt anyagból. A mintegy 1%-nyi ortodox népesség ráadásul szinte kizárólag Maros megyei románokból áll, a szerbek szinte teljesen hiányoznak (lásd a 4. táblát).

ne be a mintába, a régió igen alacsony szinten lett volna így reprezentálva. Ha például a kor hagyományos statisztikai régióit használtuk volna a mintavételhez, akkor a Felvidéket két régióra osztottuk volna (Dunán innen és Tiszán innen), miközben itt maradt fenn a legtöbb anyag. Ezért bár a korabeli statisztikai felosztás volt a kiindulópontunk, az ország területét kilenc kisebb területi egységre osztottuk, hogy a területi egyensúlyt és a statisztikai reprezentativitást jobban biztosítsuk. Ezek a régiók – hangsúlyoznunk kell – pusztán technikai jellegűek, többnyire nincs történeti relevanciájuk, bár a demográfiai elemzés során lehet őket változónak tekinteni. A levéltári felmérés során az is kiderült, hogy a Tisza-Maros szögére (Bánság, Bánát: Arad, Csanád, Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyék) nézve 1869-ből nincs fennmaradt anyag. Itt a régió népességszámát hozzácsaphattuk volna valamely más régióéhoz, és így számolhattunk volna, de így olyan területek kaphattak volna még nagyobb népességsúlyt, ahol kevés rurális anyag maradt (Alföld), ráadásul a bánáti görögkeleti népességet sem tudtuk volna a mintában szerepeltetni. Ezért némi habozás után a Bánságot kihagytuk a mintavétel során kialakított régiók sorából, így egészen precízen úgy fogalmaznánk, hogy mintánk a Horvátország, Szlavónia és a Bánság nélküli területekre nézve reprezentatív.<sup>16</sup>



*III. A mintavétel során alkalmazott területi felosztás  
Regional division for sampling*

<sup>16</sup> Hasonló megfontolásból ellenkezőképpen jártunk el a ma Ukrajnához tartozó megyék területével és népességével. Ung megyéből egészen biztos maradt népszámlálási anyag, bár nem volt módunk ezt a mintavétel során is használni. Az itteni megyék népességét a Kelet-Felvidéki területhez adtuk, és így számoltunk népességsúlyt, majd a mintavételnél Szepes, Sáros megye és Zemplén ma Szlovákiához tartozó részének népszámlálási anyagát használtuk.

A mintavétel során alkalmazott területi felosztást a III. térkép és az 1. tábla mutatja. A Nyugat-Felvidéket Pozsony, Nyitra, Túróc és Bars megyék alkotják, a véletlen mintavétel során a pozsonyi, nyitrai és barsi települések anyagát használhattuk. A Közép-Felvidék Árva, Liptó, Zólyom, Hont és Nógrád megyékből áll, itt a Zólyom megyei népszámlálásból vehettünk véletlen mintát. A Kelet-Felvidék Gömör, Szepes, Sáros, Abauj-Torna, Ung, Bereg megyékből áll, valamint Zemplén ma Szlovákiához tartozó településeiből. A véletlen mintavétel itt a szepesi, sárosi, tornai és zempléni népszámlálási anyagokból történt. Szintén véletlen mintavétellel dolgoztunk Erdélyben (Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Kolozs, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Hunyad, Szeben, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Fogaras, Brassó, Udvarhely, Csík, Háromszék) és a „Partiumban” (Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Bihar), ahol Maros és Szilágy anyagaiból válogathattunk. Szintén véletlenszerű mintavételt alkalmaztunk a mai ország észak-keleti részében (Északkelet-Magyarország: Heves, Borsod Szabolcs megyék és Zemplén Magyarországhoz tartozó települései). Az Alföldön (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú és Bács-Bodrog megyék)<sup>17</sup> a fennmaradt községi anyagból válogathattunk, csakúgy, mint a Dunántúlon (Észak: Moson, Sopron, Győr, Komárom, Esztergom, Vas, Veszprém és Dél: Zala, Somogy, Tolna, Baranya), itt nem volt mód véletlen mintavételre. A területi beosztás előnye lehet még, hogy szükség esetén az elemzést akár megközelítően a jelenlegi országterületek (Magyarország, Szlovákia, Erdély) szerint is el lehet végezni.

<sup>17</sup> A megyék beosztásánál a Sebők-féle népszámlálási kötet (Sebők 2005) megyebeosztását vettem alapul, tehát nem az 1869-es elnevezések állnak itt minden esetben.

*1. A mintavétel során alkalmazott területi felosztás és a mintavétel anyaga*  
*Regional division for sampling and the archival material used for sampling*

Régiók	Megyék	Mintavétel anyaga
Dél-Dunántúl	Zala, Somogy, Tolna, Baranya	Bonyhád, Mohács egy része, Tótszentgyörgy és Tótújfalu (Somogy)
Észak-Dunántúl	Moson, Sopron, Győr, Vas, Veszprém, Komárom, Esztergom, Fejér	Komárom megye települései (magyarországi járások), 3 Esztergom megyei falu
Alföld	Bács-Bodrog, Békés, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Kiskunlacháza, Kiskunszentmiklós egy része, Orgovány, Kecskemét környéki külterületek
Északkelet-Magyarország	Heves, Borsod, Szabolcs, Zemplén magyar része	Zemplén magyar részének települései, Demjén (Heves m.)
Nyugat-Felvidék	Pozsony, Nyitra, Bars, Trencsén, Túróc	Nyitra, Bars megyék települései, 50 Pozsony megyei falu
Közép-Felvidék	Árva, Liptó, Zólyom, Hont, Nógrád	Zólyom megye települései
Kelet-Felvidék	Szepes, Sáros, Gömör, Abauj-Torna, Bereg, Ung, Zemplén szlovák települései	Szepes, Sáros, Torna és Zemplén szlovák részének települései
„Partium”	Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Bihar	Szilágy megye 39 települése
Erdély	Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Kolozs, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Hunyad, Szeben, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Fogaras, Brassó, Udvarhely, Csík, Háromszék	Maros megye 100 települése

Mint említettük, egy maximálisan 30 ezer fős minta kialakítása volt reális a kutatás során. Első lépésként kiszámítottuk a jogi értelemben véve nem városi népesség számát a fenti régiókban.<sup>18</sup> A népesség regionális megoszlása adta az arányokat, amelyek szerint a tervezett 30 ezer fős mintánkat elosztottuk régiók szerint (2. táblázat).

<sup>18</sup> A mintavétel során a továbbiakban is a Sebők-kötet (2005) adatait használtuk (népességszámok, vallási megoszlás).

2. A régiók és a tervezett minta népességszámai  
*Population size of the regions and the planned sample*

	Települések száma	Települések átlagos nagysága	Nem városi népesség	%	Tervezett minta
Dél-Dunántúl	1 450	748,6	1 085 398	10,8	3 245
Észak-Dunántúl	1 457	835,7	1 217 581	12,1	3 640
Nyugat-Felvidék	1 475	656,1	967 692	9,6	2 893
Közép-Felvidék	889	601,7	534 917	5,3	1 599
Kelet-Felvidék	1 983	548,6	1 087 807	10,8	3 252
Északkelet-Magyarország	540	1 166,5	629 900	6,3	1 883
„Partium”	1 270	939,2	1 192 832	11,9	3 566
Erdély	2 353	826,4	1 944 553	19,4	5 813
Alföld	451	3 047,9	1 374 618	13,7	4 109
Összesen	11 868		10 035 298	100,0	30 000

Ezután minden régióban addig választottunk ki településeket, amíg el nem értük a tervezett népességszámot. Ehhez a fentiek értelmében kétfajta módszert használtunk. Két régióban (Dél-Dunántúl és Alföld) csak néhány nem városi közösségünk volt, a városok túl nagyok voltak ahhoz, hogy bekerülhessenek a mintába. Itt azt használtuk tehát, ami maradt: a Dél-Dunántúlon Tótszentgyörgyöt és Tótújfalut, valamint az ekkor szintén község Mohács fennmaradt töredékét, Bonyhád szintén túl nagyoknak bizonyult.<sup>19</sup> Az Alföldön Orgovány község mellett Kecskemét vegyes felekezetű külterületeit vettük fel a mintába („szőlőhegyek”, téglágetők, állattenyésztő tanyák). Kiskunlacháza és Kunszentmiklós szintén túl nagyok voltak, és református népességükkel felekezeti értelemben erősen torzították volna a mintát. A többi régióban rétegzett véletlen mintavételt alkalmaztunk, ahol a települések voltak a mintavételi egységek. Az első réteg a régió volt, a második a megye a régió belül, ha több olyan volt belőle, ahol maradt népszámlálási anyag, a harmadik pedig a felekezet (Sebők 2005). A települések kiválasztása véletlenszám-táblázatok segítségével történt (Babbie 2003. 213. F37-38). Ennek során a településeket alfabetikus sorba rendeztük, és sorszámukat használtuk a húzásnál, így a kiválasztás független volt a települések földrajzi helyzetétől.<sup>20</sup>

<sup>19</sup> Mohács természetesen csak jogi értelemben község, ugyanakkor jelentős számban éltek ott földbirtokos foglalkozású háztartásfők. Így határesetnek tekinthetjük, a fennmaradt anyag szegényessége miatt kényszerültünk erre a kompromisszumra.

<sup>20</sup> A húzásnál a véletlenre bíztuk magunkat, bár egy-két esetben a sors csekély útmutatást kapott. Zemplén megyét azért osztottuk két részre a regionalizáció során, hogy a mai Magyarország területe nagyobb súlyt kapjon és nagyobb levéltári anyagból lehessen választani. Komáromot szintén teljes egészében az Észak-Dunántúlhoz számoltuk, hasonló okból, de a húzást csak a mai magyar járások településeiből végeztük. Így tudtuk biztosítani, hogy a Dunántúl nagyobb népességsúlyt kapjon, viszont a mintába csak ma is Magyarországhoz tartozó település kerüljön. Itt és az északkeleti régióban csak a 2000 fő alatti településekből választottunk, máshol ilyen megkötésre a településméret miatt nem volt szükség. Végül szintén az északkeleti régió mintája kialakításánál a Heves megyei Demjént eleve beválasztottuk, és a zempléni anyagból húztunk véletlenszerűen.

3. Népességszámok és arányok a régiókban, tervezett minta és tényleges minta  
*Population size and proportions in the sub-regions, planned and actual sample*

	Nem városi népesség	%	Tervezett minta	Minta	%	Nem városi települések száma fennmaradt anyaggal	Települések száma a mintában
Dél-Dunántúl	1 085 398	10,8	3 245	3 804	12,1	4	2 + töredékek
Észak-Dunántúl	1 217 581	12,1	3 640	4 067	12,9	53	4
Nyugat-Felvidék	967 692	9,6	2 893	3 030	9,6	814	9
Közép-Felvidék	534 917	5,3	1 599	1 779	5,7	120	4
Kelet-Felvidék	1 087 807	10,8	3 252	3 601	11,5	981	7
Északkelet-Magyarország	629 900	6,3	1 883	2 072	6,6	103	4
„Partium”	1 192 832	11,9	3 566	3 471	11,1	39	6
Erdély	1 944 553	19,4	5 813	5 801	16,2	100	7
Alföld	1 374 618	13,7	4 109	3 781	12,0	2 + töredékek	1 + töredékek
Összesen	10 035 298	100,0	30 000	31 406	100,0	2216	43 teljes + 2 töredékes anyag (Mohács és a kecskeméti tanyák)

A 3. tábla bemutatja a végleges mintát a tervezetthez képest. Alapvetően sikerült megtartanunk az előzetesen tervezett népességi arányokat, az eltérések minimálisak. A régiók és azokon belül a megyék mintavételi rétegeként való használata a lehetőségekhez mérten biztosította a minta földrajzi reprezentativitását. A minta földrajzi sokfélesége az ország földrajzi-gazdasági sokféleségét, a létfenntartási módok változatosságát hivatott visszaadni, amely feltételezésünk szerint fontos tényező az ország sokszor megfigyelt és leírt demográfiai pluralitása mögött. A felekezeti sokféleség pedig az ország kulturális sokféleségét reprezentálja (4. tábla).

4. Népességszám és felekezeti megoszlás (%)  
*Population size and denominational distribution (%)*

	Népesség-szám	Római katolikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Evangélikus	Református	Unitárius	Izraelita
Magyarország Horváto. nélkül	13 663 285	45,9	11,6	15,2	8,1	14,8	0,4	4,0
Fennmaradt anyag	1 503 649	56,0	12,8	0,9	8,6	21,6	0,3	6,4
Mintavételi régiók	10 035 298	46,2	14,6	9,9	9,0	15,9	0,5	3,8
Minta	31 406	47,0	15,3	7,8	6,7	18,3	0,2	4,4

A fennmaradt anyagban a római és görög katolikusok, valamint a reformátusok felülreprezentáltak, a görögkeletiek pedig úgyszólván hiányoznak. A mintavételi eljárás ebben a tekintetben is elfogadható eredményt hozott, a torzítások jórészt eltűntek.

Ahogy csökkentettük a mintavételi területet, a görögkeletiek aránya is csökkent. A mintában még mindig alulreprezentáltak, mivel a Partium régióban egyáltalán nincs görögkeleti népesség a fennmaradt anyagban és a szerbek is jószerevel hiányoznak (Mohács kivételével). Ami az evangélikusokat illeti, mivel pl. az erdélyi szászokról szintén nincs fennmaradt anyag, illetve az alföldi szlovákok sem szerepelnek a mintában, arányuk szintén alacsonyabb az országosnál. A reformátusok és a görög katolikusok viszont továbbra is országos arányuknál nagyobb részt kapnak a mintában (Függelék).

#### Digitalizálás<sup>21</sup>

Nem érezzük feladatunknak az 1869-es népszámlálás tartalmának részletesebb leírását. Hivatkozhatunk itt Thirring Lajos művére, ahol az érdeklődők minden szükséges információt megtalálnak (Thirring 1983).

Az adatbázis kialakításánál alapvetően minden eredeti információt számítógépre vittünk. A ház- és az állatösszeírás adatait változtatás nélkül, a személyi adatokat többnyire eredeti formában, tehát a szöveges információkat is változtatás nélkül (háztartásfőhöz fűződő viszony, foglalkozás, megjegyzések) rögzítettük. A háztartásfőhöz fűződő viszonyt az adatbevitelkor rögtön kódoltuk is, míg más adatok eleve kódolt alakban kerültek az adatbázisba (nem, felekezet, családi állapot, illetőség, jelenlét vagy távollét, írni-olvasni tudás). Nem látjuk értelmét annak, hogy ismertessük a kódrendszert, vagy hogy az adatbázist részletesen bemutassuk, jelenleg az adatharmonizáció folyik, hamarosan sor kerül a foglalkozási adatok kódolására, a végső, on-line elérhető forma pedig tartalmazni fog minden, a használathoz szükséges útmutatást.

#### Forrásproblémák

A konkrét elemzések során a forráskritikai vizsgálatok nyilván kikerülhetetlenek lesznek. Néhány probléma azonban az adatbevitel során is kiütközött, ezekre szeretnénk még röviden kitérni.

A foglalkozási bejegyzések olvashatósága, tartalmuk egyértelműsége fog még gondot okozni, a kódolás nem egyszerű feladat. A táblák kitöltése is sokféle, az összeírói gyakorlat talán itt a legváltozatosabb. Ugyanígy a születési hely kiolvasása sokszor szintén reménytelen, itt is tanácsosnak látszik valamely egyszerűbb kódrendszer alkalmazása (helybeli születésű, megyebeli, magyarországi, birodalmon belül született, külföldi származású), ami a migráció kutatását könnyítheti. Nyilvánvaló, hogy az írni-olvasni tudásról szóló információk is problematikusak, helyenként tetemes a csak olvasni tudók aránya, ezek besorolása, az analfabetizmus mérése mindenképpen komoly megfontolást igényel.

<sup>21</sup> A számítógépes rögzítés munkáját hárman végezték: Gyimesi Réka a mohácsi táblákat, jelen tanulmány szerzője az alföldi régiót, valamint a Dunántúlról Tótszentgyörgy, Kisigmánd, Szák és Újszöny községek anyagát, az összes többit pedig Pakot Levente digitalizálta. Pakot Levente óriási szerepet játszott mind a levéltári felmérés elkészítésében, mind az adatok gépre vitelében, munkájáért külön köszönet illeti itt is.

Ezeknél komolyabb probléma, hogy a számlálólapon nincs külön oszlop a háztartásfőhöz fűződő kapcsolat jelölésére. Elvben a sorrend lett volna az egyik információ e tekintetben: elől a háztartásfő, aztán a felesége, gyerekei, gyerekei házasársai, unokák, egyéb rokonok és nem rokonok álltak volna a lapokon. Emellett a nevek oszlopába kellett volna bejegyezni a viszonyt (neje, gyermekei stb.). Ez utóbbi viszont gyakran elmaradt. Ha a bejegyzés hiányzik, akkor a személyek sorszáma, neme, családi állapota, kora, családneve, esetleg foglalkozása (gyermekei tartják, szolga, cseléd stb.) adnak eligazítást. Ennek ellenére sok személy háztartáson belüli státusa marad bizonytalan: özvegyek, rokonok és nem rokonok, főleg idősebb személyek és gyerekek, akikről nem tudni, kicsodák, rokonai-e valakinek vagy idegenek stb. A véletlen mintavétel, illetve más régiókban a fennmaradt anyag szűkössége nem adott módot a forrás minősége szerinti válogatásra, így a települések egy részénél bizony a bejegyzések hiányoznak. Itt a megfelelő oszlop üresen maradt, jelezve, hogy a háztartástagok státusának kódolása egyfajta rekonstrukció. Persze az esetek többségében a besorolás egyszerű, nukleáris családós háztartásokról van szó. De a fentiek időnként valóban okoznak nehézséget.

Ennél nagyobb gondot okoz az összeírási egységek meglehetősen obskurus meghatározása. Az adatfelvétel házanként és lakásonként folyt, de elvben a lakásokon belül ún. lakófeleket (*Wohnparteien*) kellett volna elkülöníteni. A hagyományos familia (háztartás) fogalom helyett a lakófelet először az 1850-es népszámlálás során alkalmazták, a változás sok zavart okozott, és egészen biztosan teret adott az eltérő értelmezéseknek, változatos összeírói gyakorlatnak.<sup>22</sup> Pozsgai Péter úgy véli, hogy a lakófél az eredeti szándékok szerint azonos lehetett a mai mag- vagy nukleáris család fogalmával (Pozsgai 2000. 173). Úgy véljük, hogy eredetileg sem volt azonos a nukleáris családdal, a definíció a gyerekes vagy gyermektelen házaspároktól, özvegyektől (a lasletti tipológia szerinti egyszerű családós háztartásoktól) csak az önálló egzisztenciával rendelkező egyedülállókat vagy özvegyeket különíti el, más, eltartott rokonok együttélését megengedi. Így bár a többcsaládós háztartásokat (házaspár és házas gyermekek, vagy házas testvérek együttélése) valóban külön lakófelekre kellett volna bontani, a kiterjesztett családós háztartások (házaspár és eltartott özvegy szülő, testvér stb.) *per definitionem* alkothattak volna egy lakófelet. A másik dolog, hogy a lakófelet konkrétan így értelmezik az esetek többségében, de sok helyen nem különbözik a hagyományos háztartásfogalomtól sem (tehát bőven találunk többcsaládós háztartásokat). Így volt ez már 1850-51-ben is (Benda 2002. 131), de 1869-ben különösen, amint azt az adatok digitalizálása során tapasztalhattuk. Ugyanakkor világos, hogy a korábbi háztartás-fogalom bizonytalanabbá vált, és ez lehetőséget adott a szubjektív értelmezésre és gyakorlatra. A tapasztalataink alapján a lakófél sokszor valóban értelmezhető háztartásként, de néha a szó hagyományos értelmében vett háztartásokat ismeretlen szempontok szerint osztották fel. Gyakran választották külön az egy házban élő (sokszor egy lakásban élő, közös konyhát használó) házas gyermekeket a szülői „lakófélről,” minden bizonnyal az eredeti utasításnak megfelelően. Ugyanígy gyakori a lakásban élő özvegy vagy egyedülálló szemé-

<sup>22</sup> 1850-ig a hagyományos familia az együtt (egy fedél alatt) lakó, együtt étkező személyeket jelentette, akár rokonai voltak egymásnak, akár nem (lásd a Józsefi népszámlálás összeírási utasítását: Thirring 1938. 151). A lakófél fogalma ezzel szemben jelentett: a) házasársakat gyerekekkel vagy anélkül, b) özvegyeket gyerekekkel, c) vagyonukból, hivatalukból, jövedelmükből élő egyedülálló vagy özvegy személyeket gyerek nélkül, szolgálkkal vagy anélkül (1850-es népszámlálás utasítása, idézi Dányi 1993. 92).

lyek (rokonok), házas napszámosok, cselédek, koldusok stb. leválasztása, ami szintén megfeleltethető az összeírási utasításnak. Előfordulhatott, hogy ezekben az esetekben valóban külön egzisztenciáról volt szó, különösen a lakásban élő házas napszámosok, zsellérek esetében, ők valóban kereshették kenyerüket a háztartás más tagjaitól függetlenül, dacára az együttlakásnak. Máskor (pl. Dél-Dunántúl) semmi jelét nem látjuk a háztartások szétválasztásának. Erdélyben ugyanakkor olyan esetekben is gyakorta megtörtént a szétválasztás, amikor egyébként bejegyzés tanúskodik arról, hogy az illetőt az első lakófél feje tartja el. Nyilván a lokális hagyományok, az összetett háztartások gyakorisága befolyásolhatta az összeírói gyakorlatot. A falvak többségében, ahol egy-egy házban csak egy háztartás/lakófél élt, az elemzés nem ütközik akadályokba, máshol viszont óvatosan kell eljárni. Elvben minimum három lehetőség van: vagy elfogadni a forrást úgy, ahogy van, feltételezve, hogy az összeíró ismerte a tényleges viszonyokat, vagy más forrásokkal összevetve részletesen tanulmányozni a kérdést, egyenként döntve a lakófelek/háztartások határaitól (Pozsgai 2000), vagy a házat/lakást tekinthetjük elemzési egységnek a rokon családok együttélése során. Mivel ilyen nagy minta elemzése során a második lehetőségre nincs mód, hajlunk a harmadik megfontolására.

#### *Következtetések*

A MOSAIC-projekt során létrejött egy olyan adatbázis az 1869-es népszámlálás megmaradt individuális adataiból, amelyet reprezentatívnak tekinthetünk a korabeli Magyarországra nézve. Pillanatnyilag ez az egyetlen ilyen típusú adatbázis, amely hamarosan mindenki számára hozzáférhetővé válik. Mindez lehetővé teszi régi kutatási kérdések alaposabb elemzését (család- és háztartás-szerkezet), de más demográfiai és társadalomtörténeti kérdések megközelítésére is módot ad majd. Elsősorban keresztmetszeti elemzésre ad alkalmat, de bizonyos esetekben lehetőség van dinamikus (fiktív kohorszok szerinti) elemzésre is (Pakot 2012). Bár ez a megközelítés nem tartozik a történeti demográfiai kutatások jelenlegi fősodrához, mindenképpen fontos új eredmények elérésére lesz lehetőség, és ezek részét képezhetik a nemzetközi összehasonlításoknak is.

#### IRODALOM

- Alter, G. (1998): L'Event History Analysis en démographie historique. Difficultés et perspectives. *Annales de Démographie Historique*, 2. 25–35.
- Alter, G. – Mandemakers, K. – Gutman, M. (2009): Defining and distributing longitudinal historical data in a general way through an intermediate structure. *Historical Social Research*, 34/3. 78–114.
- Ambrus J. (2007): A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása. In Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények innovációja*. Túrkeve – Szolnok. 153–165.
- Babbie, E. (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi K., Budapest.
- Benda Gy. (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 109–141.

- Benda Gy. (2008): *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- Bengtsson, T. – Campbell, C. – Lee, J. Z. et al. (2004): *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London.
- Buskó T. L. (2003): A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 271–295.
- Dányi D. (1993): *Az 1850. és 1857. évi népszámlálások*. KSH, Budapest.
- Dupâquier, J. (ed.) (1995). *Histoire de la population française. 1-4*. Quadrige/PUF, Paris.
- Faragó T. (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–63.
- Faragó T. (2002): Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 249–297.
- Faragó T. (2003): Történeti demográfia. In Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 302–340.
- Garett, E. – Reid, A. – Schürer, K. – Szreter, S. (2003): *Changing Family Size in England and Wales. Place, Class and Demography, 1891–1911*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gehrmann, R. (2009): *German Census-Taking before 1871*. MPIDR Working Paper (WP 2009-023 August 2009), Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Gruber, S. – Szotysek, M. (2012): Stem Families, Joint Families, and the European Pattern: What kind of a Reconsideration Do We Need? *Journal of Family History*, 37/1. 105–125.
- Gutman, M. – Alter, G. (1993): Family reconstitution as event history analysis. In Reher, D. – Schofield, R. (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*. Clarendon Press, Oxford, 159–177.
- Hajnal, J. (1965): European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. (eds.): *Population in History*. Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, J. (1982): Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. *Population and Development Review*, 3. 449–494.
- Heilig B. (2000): Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 225–265.
- Heilig B. (2007): Házasság és öröklési gyakorlat Szőlőszárdon, 1770–1890. *Korall*, 30. 99–141.
- Horváth G. K. (2011): *Magyaróvár társadalma a 19. század közepén. Nominális történeti források statisztikai elemzésének lehetőségei*. Kézirat.
- Husz I. (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kok, J. (2007): Principles and prospects of the life course paradigm. *Annales de Démographie Historique*, 203–230.
- Koltai G. (2003): Óriszentpéter népesedési viszonyai 1784–1895. A református egyház-község családrekonstrukciója. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 179–235.

- Őri P. – Pakot L. (2011): *Census and census-like material preserved in the archives of Hungary, Slovakia and Transylvania (Romania), 18-19th centuries*. MPIDR Working Paper (WP-2011-020), Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Pakot L. (2003). Szentegyhászfalu népessége, 1728–1914. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 237–270.
- Pakot L. (2009): Megözvegyülés és újraházasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia*, 52/1. 55–88.
- Pakot L. (2011): *Egyéni életutak, családok, közösségek. Székelyföldi falusi társadalmak dinamikája a 19. század második felében*. Doktori (PhD) disszertáció, kézirat.
- Pakot L. (2012): Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia*, 55/4. 268–291.
- Pakot L. – Őri P. (2012.): Marriage systems and remarriage in 19th century Hungary: a comparative study. *The History of the Family*, 17/2, 105–124.
- Pozsgai P. (2000): Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 166–224.
- Pozsgai P. (2001): Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 265–281.
- Sebestény I. (2002): Tiszabő történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 201–248.
- Sebők L. (összeáll.) (2005): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest.
- Sohajda F. (2003): A hosszú távú demográfiai vizsgálat francia modellje. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 297–315.
- Szołtysek, M. (2008): Rethinking Eastern Europe: household-formation patterns in the Polish-Lithuanian Commonwealth and European family systems. *Continuity and Change*, 23/3. 389–427.
- Thirring G. (1938): *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring L. (1983): *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész (1869–1910)*. KSH, Budapest.
- Tóth Á. (2005): Járvány, éhínség és háborús pusztítás egy középvárosban. Adalékok a pozsonyi halandóság történetéhez, 1790–1849 között. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 93–114.
- Tsuya, N. O. – Wang Feng – Alter, G. – Lee, J. Z. et al. (2010): *Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London.
- Wrigley, E. A. – Schofield, R. (1981): *The Population History of England, 1541–1871*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. A. – Schofield, R. (1997): *English Population History from Family Reconstitution, 1580–1837*. Cambridge University Press, Cambridge.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia  
Népszámlálások  
1869-es népszámlálás  
Adatbázisok  
Család- és háztartásszerkezet

**HUNGARY'S SOCIETY IN 1869. THE MOSAIC DATABASE  
FOR HISTORIC HUNGARY**

*Abstract*

The MOSAIC project was initialized by Max Planck Institute for Demographic Research in 2011. It aims at constructing databases from the surviving individual historical census-data of continental Europe, which could make a series of international comparative studies possible in the field of historical demography and social history.

The Hungarian sample is based on census 1869 and it is representative of the territory of historical Hungarian Kingdom. It consists of data of around 30,000 individuals living in more than 5,000 households in rural communities. The census sheets contain information on houses, farm animals and persons living in the households. Name, birth date, sex, religion, marital status, occupation, absence or presence, birth place and literacy are indicated, household position is missing in some cases, but household structure can generally be reconstructed.

The paper describes in detail the sampling procedure (stratified random sampling with settlements as the units of sampling), and gives information on the digitalization process and source problems. It also discusses the possibilities of database building in Hungary and describes the existing databases.

## FÜGGELÉK

1. A minta települései, népességszám és felekezet szerinti  
Settlements of the sample by population size and denomination

Régió	Megye	Mási településnév	Településnév magyarul	Hiányzó	Izr.	Kat.	R. kat.	Felekezet			Össz.				
								G. kat.	Örm. kat.	Ort.					
Kelet-Felvidék	Sáros	Sarissiké/Daróce	Darócz	0	0	0	392	1	0	0	1	0	0	394	
	Torna	Silická Jablonica	Jablonea	0	29	0	98	0	0	0	0	30	427	0	584
	Zemplén	Lukacovec	Lukácsöz	0	33	0	198	40	0	0	0	0	0	0	271
	Sáros	Medziarany	Megyes	0	0	0	74	25	0	0	112	0	0	0	211
	Zemplén	Medzilaborce	Mezőlabor	0	164	0	15	642	0	0	3	0	0	0	824
	Zemplén	Ostrovica	Ostrozanyica	0	17	0	8	147	0	0	0	0	0	0	172
	Szepes	Svalbovec	Sváhböz	0	24	0	92	0	0	293	0	0	0	0	409
	Sáros	Kámenica	Tarkó	0	0	0	632	104	0	0	0	0	0	0	736
	AHód	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keckeméti/Czeihal	Czeihal	0	0	0	54	0	0	0	1	32	0	87
	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keckeméti/Caallnos	Caallnos	0	0	0	86	0	0	0	1	15	0	0	102
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keckeméti/Halesz	Halesz	0	0	0	213	0	0	0	4	25	0	0	242	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keckeméti/Monosztorpuszta	Monosztorpuszta	0	0	0	59	0	0	0	0	0	0	0	59	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keckeméti/Nyirpuszta	Nyirpuszta	0	0	0	746	0	0	0	11	603	0	0	1360	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Orgovány	Orgovány	0	0	0	479	0	0	0	86	434	0	0	989	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keckeméti/Szeklő	Szeklő	0	0	0	190	0	0	0	0	42	0	0	232	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keckeméti/Téglás	Téglás	0	0	0	526	0	0	0	5	26	0	0	557	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Keckeméti/Úrreti puszta	Úrreti puszta	0	0	0	91	0	0	0	0	52	0	0	143	
Közép-Felvidék	Zólyom	Bacurav	Baczur	0	7	0	23	0	0	0	280	0	0	310	
	Zólyom	Branovo	Borosznó	0	0	0	630	0	0	0	2	0	0	632	
	Zólyom	Rudlova	Rudló	0	0	0	5	0	0	0	235	0	0	240	
Északkelet-Magyarország	Zólyom	Sielhice	Szélynye	0	5	0	590	0	0	0	2	0	0	597	
	Heves	Deménd	Deménd	0	5	0	835	0	0	0	0	3	0	843	
	Zemplén	Kisestés	Kisestés	0	15	0	150	41	0	0	0	23	0	0	229
Észak-Dunántúl	Zemplén	Kisrozvágy	Kisrozvágy	0	60	0	164	92	0	0	3	138	0	0	477
	Zemplén	Semjén	Semjén	0	23	0	31	2	0	0	0	467	0	0	523
	Komárom	Kisgánád	Kisgánád	0	29	0	334	0	0	0	26	303	0	0	692
Komárom	Szák	Szák	0	4	0	292	0	0	0	440	38	0	0	774	
Komárom	Tardos	Tardos	0	12	0	1249	0	0	0	0	0	0	0	1261	
Komárom	Újszény	Újszény	0	50	0	1036	0	0	0	3	49	202	0	1340	

KÖZLEMÉNYEK

315

Régió	Megye	Mái településnév	Településnév magyarul	Földhasználat										Total	
				Hányzó	Izr.	Kat.	R. Kat.	Földhasználat		G.K. kat.	Ev.	Ref.	Umit.		
								G. Kat.	Örn. kat.						
Partium	Szilág	Benesat	Benedekfalva	0	48	0	18	427	0	0	0	0	51	0	544
	Szilág	Csereit	Cigányi	0	9	0	7	596	0	0	0	0	20	0	632
	Szilág	Aréhid	Erdöd	0	9	0	15	99	0	0	0	0	406	0	529
	Szilág	Cocuiu	Kusaly	0	18	0	0	536	6	0	0	0	294	0	854
Dél-Dunántúl	Szilág	Corni	Somfalva	0	26	0	5	607	0	0	0	0	6	0	644
	Szilág	Sancraul Silvanei	Szilágcsanakirál	0	10	0	43	32	0	0	0	0	183	0	268
	Banaya	Mohács	Mohács	1	328	5	1798	3	0	0	549	8	33	0	2725
	Somogy	Tóthszentgyörgy	Tóthszentgyörgy	0	5	0	78	0	0	0	0	0	358	0	441
	Maros	Tóthújfalva	Tóthújfalva	0	4	0	624	0	0	0	0	0	10	0	638
	Maros	Bardesi	Bárdos	0	0	0	0	356	0	0	0	0	4	0	360
	Maros	Déda	Déda	0	99	0	10	13	0	0	1266	1	85	0	1474
	Maros	Dáméni	Déményháza	0	0	0	495	0	0	0	0	0	1	0	496
	Maros	Sangorgiude Padure	Erdőszentgyörgy	0	190	0	109	55	24	644	6	894	39	1961	
	Maros	Vorniceni	Mézszabad	0	6	0	6	718	1	0	0	0	2	0	733
Nyugat-Felvidék	Maros	Senta Andrei	Nyitraábrándfalva	0	0	0	26	276	0	0	0	0	234	10	546
	Maros	Sansimon	Nyitraábrándfalva	0	0	0	1	0	0	0	0	0	230	0	231
	Pozsony	Cenkovec	Csenke	0	0	0	247	0	0	0	0	1	0	0	248
	Bors	Iha	Eny	0	13	0	232	0	0	0	0	0	31	0	276
	Bors	Plavé Vozokany	Fakó Vezekény	0	12	0	177	0	0	0	0	0	520	5	714
	Pozsony	Jankó - Horvá Jankó	Felső Jankók	0	18	0	213	0	0	0	0	0	0	0	231
	Nyitra	Velký Laptáš	Nagylapás	0	27	0	379	0	0	0	0	0	0	0	406
	Nyitra	Radosovec	Radosócs és Koltán	0	28	0	382	0	0	0	0	5	0	0	415
	Pozsony	Blatná na Ostrove	Sárosfa	0	39	0	303	0	0	0	0	1	0	0	343
	Nyitra	Tešár	Tešár	0	11	0	288	0	0	0	0	1	0	0	300
Komárom	Rodvaň nad Dunajom	Zárvánbó	0	9	0	7	0	0	0	0	0	0	81	0	97
Összesen				1	1386	5	14753	4812	31	2462	2127	5778	49	31406	

## FIGYELŐ

### A MIKROKÖZÖSSÉG DEMOGRÁFIA VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ KÍNÁJÁBAN

XU YAN YI

#### 1. PÁRVÁLASZTÁS – HÁZASSÁG – CSALÁDALAPÍTÁS

A kínai „reform”, és „nyitás” politikájának kedvező légkörében a párválasztás, illetve a házasságkötés és a családalapítás terén egyre gyorsuló és gyökeres változások voltak tapasztalhatók már az ezredfordulót közvetlenül megelőző periódusban is.

Ezek megismerése céljából a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Szociológiai Intézete két egymást követő felmérést végzett A 20. század végén. A felmérésekben – mintavételen alapuló kiválasztással – olyan fiatal emberek vettek részt, akik a „kulturális forradalom” végén születtek. A következőkben a vizsgálatok eredményeiről számolunk be.

A mai kínai fiatalok – a korábbi évtizedekben felnövökhöz képest – sokkal inkább személyiség-orientáltak. Az egyéniség érvényesülése-érvényesítése egyre jobban előtérbe kerül. A felmérésben résztvevők mintegy 40%-a úgy vélekedett, hogy a társadalom és az egyén viszonyában fontossági sorrendben nem az állam mint makroközösség érdekeit kell az első helyre sorolni.

Az individualizmus terjedése még szembetűnőbb a fiatalokat közelebről érintő kérdésekben. Így például a foglakozás-választással kapcsolatosan 60%-uk az egyéni döntést tartotta helyesnek.

Am a párválasztás-házasságkötés vonatkozásában a megkérdezett fiatalok már több mint 70%-ának az volt a véleménye, hogy a házasulandóknak saját maguknak kell dönteniük a partner kérdésében.

Nyilvánvaló tehát, hogy a párválasztás terén is gyökeres változások tapasztalhatók. Am a partnerkeresési formák és lehetőségek vonatkozásában még napjainkban sem lehet teljes „nyitottságról” beszélni. A társadalom iratlan erkölce még az ezredforduló kezdetén is meglehetősen „szigorú”: a „nyugati” világban természetesnek számító kapcsolatteremtési lehetőségek egyelőre nem kerültek be maradéktalanul a távol-keleti társadalom mindennapi gyakorlatába. Az utcán még nemigen ismerkednek egymással a fiatalok, a szórakozóhelyekre is többnyire csak párok járnak. Általában a különféle közvetítőkön keresztüli ismerkedés a jellemző: például a munkahelyi vezetők mutatnak be valakit beosztottjaiknak, vagy a szomszédok, barátok, ismerősök szerepelnek közvetítőként. Egy öt nagyvárosban végzett felmérés adatai szerint a fiatal házások közel 70%-a ilyen módon került kapcsolatba egymással. Az utóbbi években egyre több házasságközvetítő iroda is működik az országban, elsősorban a nagyobb városokban. Az elsőt Pekingben nyitották meg a kilencvenes évek elején. Az irodában regisztráltak 55%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezett, 30% volt elvált, életkoruk 36 és 45 év közé esett, és többségük nő volt.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Forrás: Love and Marriage with Computer. *China Today*, 1993. No. 4. 44. p.

A Kínai Akadémia felmérései arra is rámutattak, hogy a felnövekvő generációk egyre kevésbé érzik magukénak azt az idealisztikus életszemléletet, amely korábban az anyagilag és a lehetőségek vonatkozásában is kedvezőtlenebb és zártabb társadalmi miliőben kialakult. Gondolatvilágukban egyre több a materialista és utilitarista elem. A jelek szerint egyre inkább a sikeres karrier, a jólét, a minél több haszonnal kecsegtető hivatali és személyes kapcsolatok kialakítása lesz fontos számukra. Nem az utópikus lelkesedés, a messzi jövő eszméin való örökös elmélkedés fűti őket – a ma, a kézzelfogható és közvetlenül, gyorsan elérhető, élvezhető valóság került számukra előtérbe. Tevékenységük mozgatórugója a (nem filozófiai értelemben vett) materializmus lett, összhangban az utóbbi évtizedek gyökeres gazdasági és társadalmi változásaival. Az említett felmérés adatai alapján például a résztvevők 43,5%-a a sikeres életpályát, 43,2%-a a jólétben élő családot, 30,5% pedig a hasznos társadalmi kapcsolatokat jelölte meg a nyugodt, boldog és stabil élet forrásaként.

Mindezek szinte természetes következményeként a házasság és a családalapítás hagyományos szerepe és célja is változik. A korábbi felfogás, miszerint az elsődleges cél a gyerekszülés-utódnevelés, és ennek révén a társadalom fennmaradásának biztosítása, jelentősen módosult. Ennek oka egyrészt a fiatalok szemléletváltozásában, másrészt az ország túlnépesedésének ellensúlyozására kialakított családtervezési, születésszabályozási koncepcióban rejlik. A házasság és a család egyes dimenziói háttérbe szorultak – például az utódnevelés –, s ezzel párhuzamosan újak kerültek előtérbe, mint a szerelem, szeretet és a kölcsönös megértés.

A felmérés adatai jól érzékeltetik ezeket a változásokat. Például a nagyobb városokban élő fiatalok csupán egyötöde, a kisebb településeken élők mintegy harmada vélekedett úgy, hogy a jövő generációkról történő gondoskodásnak (az utódnevelésnek) alapvető szerepet kell játszania az emberek életében.

A két adat közötti viszonylag nagy eltérés ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a vidéki, főként a mezőgazdasági népesség lakta területeken mélyebb gyökerei vannak a hagyományos szemlélet továbbélésének. A tradicionális szemlélet itteni szívósságát részben a családi munkaerő folyamatos biztosításának szüksége magyarázza.

A felmérés arra is választ keresett, milyen igényei vannak a fiataloknak jövődi házas társukkal vagy partnerükkel kapcsolatban. A férfiak mintegy 50%, a nők 44,4%-a a szenvedélyes szerelmet jelölte meg a házasságkötés legfontosabb elemeként, még akkor is, ha ez mulandónak bizonyul és később stabil szeretetté alakul át. Vagyis – mint ezt a válaszok viszonylag magas aránya bizonyítja – az anyagi biztonság mellett az érzelem is egyre fontosabb szerepet játszik a párkapcsolatok kialakításában.

Ugyanakkor a férfiak 28,4, a nők 30,9%-a a kölcsönös bizalmat helyezte előtérbe, magasabbra értékelve azt a szenvedélyes szerelemnél is. E szemlélet mögött a hagyományos házasságmodell tovább élő elemei fedezhetők fel: a jó családi élet olyan párkapcsolaton alapul, melyben a házastársak együttműködése és egymásról való gondoskodása biztosítja a család stabilitását és nyugodt, békés, kiegyensúlyozott életvitelét.

Az elmúlt évszázad végétől egyre jobban érvényesül Kínában egy régi párválasztási-házasságkötési eszme, az úgynevezett *jūan fen*, ami körülbelül az érzelmi, de érzéki szempontból is optimális személy keresését és megtalálását jelenti. Azaz a házasságban két személy érzelmi és érzéki harmóniájára épülő, magasabb rendű életközösségről van szó.

Az empirikus szociológiai jellegű felmérés elemzése során a kutatók három pontban összegezték a „reform” és „nyitás” politikájának hatására bekövetkezett változásokat:

1. A fiatalok a korábbi évtizedekben felnövő nemzedékhez viszonyítva sokkal inkább személyiség-orientáltak.

2. Egyre több a materialista és utilitarista elem a fiatalok gondolatvilágában. Számukra a sikeres karrier a jólétben élő család, valamint a hasznos baráti kapcsolatok kialakítása az elsődleges.

3. A fiatalok egyre inkább élni, élvezni szeretnék a mind gazdagabb modern életformát.

A fentiekkel összefüggésben 1996-ban mintavételes vizsgálatot végeztek, amelynek adatait a *China Statistical Yearbook* 1996-os és 1997-es kötetében tették közzé. A továbbiakban ennek legfőbb eredményeit ismertetjük.

1. A mintában a felnőtt, a hivatalos házasságkötési kornál idősebb népesség körében a még soha házasságot nem kötöttek aránya 19,56%. A teljes mintabeli férfi népességben belül ez az arány 23,4%, a nők körében pedig 16,06%. A fenti arányok részben a családtervezési politikával függnek össze, amely arra ösztönzi a fiatalokat, hogy minél később kössenek házasságot, részben pedig azzal az egyre jobban terjedő életszemlélettel hozhatók kapcsolatba, hogy a fiatalok először egzisztenciális és anyagi természetű terveiket szándékoznak megvalósítani, és csak ezután gondolnak a házasságra. A férfiak és a nők közötti aránykülönbség az említett egzisztenciális és anyagi természetű törekvésekkel magyarázható, amelyek elsősorban a férfiaknál jelentkeznek, míg a nők többsége ma is a minél korábbi házasságot helyezi előtérbe.

A magas nőtlen/hajadon-arány (például Tibetben 31,62%, Hszincsiangban 25,10%, Csinghajban 24,04%) egyik oka az, hogy az itt élők többsége pásztorkodással foglalkozik, és az ezzel járó vándor életmód nem kedvez a családalapításnak. Ugyanakkor a modern, gyorsan fejlődő tengerparti régiókban ez az arány sokkal alacsonyabb (Sanghajban 15,29%, Tiencsinben 15,13%).

2. A házasságkötési kort elért teljes mintanépeességben belül az első házasságukban élők aránya 71,49%. A férfiaknál ez az arány 70,14%, a nőknél 72,85%. A több mint 70%-os országos arány ebben a soknemzetiségű és ellentmondásos történelmi folyamatokat átélő, átalakulóban lévő távol-keleti országban nagyon magasnak mondható, ami a kínaiak erős családalapítási motíváltságát bizonyítja.

Egy-egy magasabbnak tekinthető százalékarányt ugyanakkor a jobb helyi körülményekkel lehet magyarázni (például Tiencsinben 76,76%, Csiangszuban 76,26%, Sanghajban 74,95%, Loaningben 58,33%). Az alacsonyabb százalékarányoknál viszont a pásztorkodó életmódot említhetjük okként (Tibetben 58,75% és Hszincsiangban 58,33%).

3. Az újraházasodás egyre természetesebb társadalmi jelenségnek számít a 20. század végi Kínában. A gyökeres gazdasági és részben társadalmi változásokat követően még a nyolcvanas évek első felében is nagyon keményen tartotta magát az a hagyományos szemlélet, miszerint a házasság „tabu”, amelyet semmiféle ok miatt nem lehet felbontani. Az első törés akkor következett be, amikor a válást elítélték ugyan, sőt az érintetteket megszégyenítették, kiközösítették, de már nem tiltották. A válás lehetőségének biztosítása azonban még nem jelentette azt, hogy a társadalom íratlan erkölcsi kódexe szerint természetes jelenségnek számított volna az újraházasodás. A „jó ember nem házasodhat kétszer” szemlélete még a kilencvenes évek elején is ott élt a köztudatban, és elsősorban a nőket sújtotta. Az új házasságot kötő nőt lenézték, erkölcsstelennek tartották. Ez még az ezredfordulót megelőző időkben, az egyre modernizálódó Kínában sem szűnt meg teljesen.

A – válást, illetve az özvegyé válást követő – újrահázasodások száma növekedő tendenciát mutat Kínában. A házasságkötési kort elért teljes népességen belül a második házasságukban élők aránya 1,95% (a férfiaknál 1,81%, a nőknél 2,09%).

A régiók szerinti arányokból kitűnik, hogy az újrահázasodás kimagasló a többségében ujjurok lakta Hszincsiang Ujjur Autonóm Területen (a többedik házasságban élők aránya 16,80%). Az ujjurok egyénisége, életvitele – például a szorgalom, az élet sokoldalú sokszínű élvezése mint érték – különbözik a kínai népességet több mint 90%-át adó uralkodó nemzetiségétől, a *hantól*. Ebből adódóan –amellett, hogy hagyománytisztelők – lépést tudnak tartani az életmód változásaival is, vagyis nem ragaszkodnak mereven valamennyi, a múltból öröklött, íratlan erkölcsi szabályhoz. Így a házasságukat is felbontják, ha nem sikerült, de gyorsan újat is kötnek, mivel az egészséges házastársi kapcsolat kialakítását nagyon fontosnak tartják. Viszonylag magas a fenti arány Csinghaj tartományban is (5,11%). A legalacsonyabb az egyik gazdaságilag fejlett déli tartományban, Kuangtung Guangban (1,59%) és Kína ma még legfejletlenebb régiójában, a Tibet Autonóm Területen (1,83%). A házasságról kialakult hagyományos gondolkodásmód ezekben a régiókban érvényesül leginkább.

4. A válás ma már Kínában is az élet természetes velejárója. Ám annak ellenére, hogy a válások száma évről évre emelkedik –. 1988-ban 684 ezer, 1989-ben 752 ezer, 1991-ben 829 ezer, 1993-ban pedig már 909 ezer pár vált el hivatalosan, s az országos válási arányszám az 1992-es 1,47 ezrelékről 1993-ban 1,54 ezrelékre emelkedett (miközben 821 millió pár kötött házasságot) –, a Föld legnagyobb népességével rendelkező Kína továbbra is a világ legalacsonyabb válási rátáival rendelkező országai között maradt.

A *Kínai Statisztikai Évkönyv* 1996-os adatai szerint az elváltak aránya az össznépeséghez viszonyítva 0,77%, ezen belül a férfiak között 1%, a nők között pedig 0,55% volt.

5. Az özvegyek aránya az össznépeségen belül viszonylag alacsony (6,04%). A férfiaknál ez az arány 3,66, a nők között 8,42%. Az özvegyek között a férfiak aránya 30,35, a nőké pedig 69,65%.<sup>2</sup>

Az ezredfordulóra tehát a válás és újrահázasodás már természetes, megszokott jelenségnek tekinthető Kínában, ám a családcentrikus szemléletmód továbbra is uralkodó maradt.

## 2. CSALÁDTERVEZÉS – SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁS – CSALÁDMODELLEK

Mielőtt a kérdéskört részletesebben elemeznénk, röviden ki kell térnünk Lester R. Brown tanulmányára, amely 1995-ben, *Who will feed China?* (Ki fogja eltartani Kínát?) jelent meg.

Brown hipotézise szerint Kínában 1990 és 2030 között a gabonatermesztésre használt földterület egyötödével csökken majd, ezzel párhuzamosan viszont az ország lakossága, így a gabonafélék iránti kereslet is folyamatosan nő. Az 1990-ben megművelt 1,435 milliárd *mu* (1 *mu*=0,066 hektár) föld 2030-ra 1,148 milliárd *mura* zsugorodik – írja.. Ebből adódóan Kínában már az ezredforduló táján viszonylag nagy gabonahiány-

<sup>2</sup> *China Statistical Yearbook*, 1996; 1997.

nyal kell számolni, ami az egész világra hatással lehet. Ezen alapszik Brown konklúziója: „nem lesz senki, aki, táplálni fogja Kínát”.

Brown megközelítése egyoldalú: Kínában ugyanis a geológiai és a földrajzi adottságok alapján különbséget kell tenni szántóföld (művelésre alkalmas terület) és megművelt terület között. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a szántóföld-terület valóban fokozatosan fogy. Az 1949-ben még meglévő, 1,468 milliárd *mu* 1993-ra 1,427 milliárd *mura* csökkent. Ez éves átlagban kevesebb mint egymilliárd *mu* veszteség a mezőgazdaságnak. Emellett azonban azt is figyelembe kell venni, hogy Kína – az addig megműveletlen területek művelés alá vonásával – évről évre igyekszik növelni az ország művelés alatt álló területét: 1990–1993 között évente 9,1 millió *mu* volt a szántóföld-veszteség, miközben minden évben 7,02 millió *mu* új terület került művelés alá.

Brown a mezőgazdasági művelésre alkalmas terület csökkenésével kapcsolatban a gabonafélék termelésének egyötöd arányban történő csökkenéséről tesz említést tanulmányában. Ugyanakkor statisztikai adatok bizonyítják, hogy a „falu” reformjának bevezetését követően ugrásszerűen megnőtt a gabonafélék termelése Kínában. 1984-ben például 407,31 millió tonnával rekordtermés született. 1990-ben újabb rekord volt, 446,2 millió tonna gabonaféle termett. 1993-ban következett a harmadik rekord 456,4 millió tonnával, 1995-ben pedig az addigi csúcseredmény, 460 millió tonna.

A népesség jövőbeni létszáma a szakemberek prognózisa szerint 2030-ra 1,6 milliárd fő lesz, ami azt jelenti, hogy 1990 és 2030 között Kína lakossága 490 millió fővel növekszik, évi 9,2 százalékos természetes szaporodási ráta mellett. Ennek megfelelően 2030-ban a teljes gabonaszükséglet 640 millió tonna lesz, ami 190 millió tonnával több, mint a kilencvenes évek elején volt.

Ugyancsak statisztikai adatok mutatják, hogy 1949 után – a kilencvenes évek elejével bezárólag – a gabonafélék egy főre jutó évi fogyasztása 290 kilogrammról 380 kilogrammra emelkedett, ami az előrejelzések szerint 2030-ra 400 kilogrammra nő. Ez körülbelül megfelel Japán, illetve a fejlett ázsiai országok kilencvenes évek eleji adatainak (450 kg/fő). Az említett adatok alapján, ha Kína gazdaság- és népesedéspolitikai célkitűzéseit megközelítőleg teljesíteni tudja, nem lesz szükség rá, hogy évente 378 millió tonna gabonafélét importáljon, amint erre Brown és más, a kérdéssel foglalkozó szakemberek elemzéseikben utalnak.<sup>3</sup>

Az össznépeiséget tekintve Kínában lényegében már az ezredfordulót megelőzően, a kilencvenes években megszűnt az éhezés, sőt az egy főre jutó élelmiszer-cikk-fogyasztási arányok is évről évre fokozatosan emelkednek. Ennek ellenére a nagyon magas népességszám továbbra is akadályozza a gyors gazdasági fejlődést és ezzel a népesség mikroközösségei, a családok töretlen életszínvonal-javulását. Ezért miközben Kínának a gazdasági növekedés ütemét is növelnie kell, fokozott figyelmet kell fordítania a népességszám fenntartható mértékű növekedésére is.

A hagyományos kínai családban három generáció él egy fedél alatt. Ez a család-szervezeti forma az összetartozást, összetartást, a családtagok kölcsönös egymásrautaltságát, egymás segítségét hivatott elősegíteni. Bár az anyagi körülmények fokozatos javulásával – főként a nagyobb városokban – a nemzedékek különválása erősödik, a fiatal házaspárok külön lakásban kezdik élni közös életüket, még a 20. század végén is a hagyományos család-szervezeti formák jellemzőek Kínában.

<sup>3</sup> Brown, L.: Who will be able to feed China? *Beijing Review*, 1995. July 10–16. 11–14.

A családon belül az egyes családtagok – elsősorban a férj és a feleség – szerepe szintén változóban van. Az évszázadokon keresztül ható Konfuciusz-tanítások egyike például, amely szerint a férfi minden vonatkozásban és minden körülmények között a család feje, „egyeduralkodója”, ma már kevésbé érezteti hatását. A nő alárendelt, kiszolgáltatott szerepe, ami feltétel nélküli engedelmességet jelentett, szintén elavulóban van, és fokozatosan a jogok és kötelességek nemek közötti egyenlő megosztása lett a családi élet alapja.

A fenti kérdéssel kapcsolatban több felmérést is végeztek a kilencvenes években. Ezek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a kínai nők többsége ma már egyenrangú a családban, ami elsősorban a családi élet közös irányításában jelentkezik. Így a kiadásokról való döntésben a házaspárok több mint 50%-a közösen vesz részt. Sok családban már a nő – a feleség – kezeli a a pénzügyeket. A gyermekvállalás kérdésében pedig 80% körüli lehet a közös döntések aránya. Természetesen Kína még ma is erősen eltérő gazdasági-fejlettségi és kulturális szintű régiókból áll, a nagyobb arányú változások a nagyobb és fejlettebb városokban élő családokra vonatkoznak, míg a vidéki, kisebb településeken erősebben tartják magukat a hagyományos szokások.

A változások mellett azonban néhány, a családi életre vonatkozó kérdésben még osztársadalmi szinten is a régi gondolkodás továbbélése tapasztalható. Jellemző példa erre a gyermekek nemek szerinti megkülönböztetése, vagyis a fiúk előtérbe helyezése a családon belül. Ez a gyakorlatban (elsősorban vidéken) úgy jelentkezik, hogy mindkét szülő – de a nagyszülők is – arra törekszik, hogy fiúgyermekük gondosabb nevelésben részesüljön és magasabb iskolai végzettséget érjen el, mint leánygyermekük. Ez a megkülönböztetés természetesen nagyon sok pszichés problémával jár. Különösen veszélyes az a gyakorlat, hogy a lányokat gyakran „idegenként” kezelik a családban, ami később negatívan hat a felnőtté válásra, az önálló felnőtt élet kialakítására. Nem egy leánygyermeknél még házasságkötése után is hosszú időn keresztül hat a korábbi szülői viselkedés, és akadályozza az új család normális életvitelének kialakítását.

Az említett hagyományos szemlélet továbbélése a népesedéspolitika terén is érezteti hatását. A családtervezési-születésszabályozási politika bevezetése után a gyermekek nemek szerinti megkülönböztetése családalapító és majdani családfenntartó tényezőként került előtérbe. Kínában a társadalom íratlan családetikai kódexe évszázadokon keresztül a fiú-utódlást helyezte előtérbe. Az ezredforduló Kínájában a „kínai modell” bevezetése során, a gyors változások keltette bizonytalanság légkörében ismét a férfi lett a stabil tényező a családalapításban, családfenntartásban, az idősebb generációról történő gondoskodásban. Miközben a leánygyermek „kiházásítási” hagyománya is egyre inkább háttérbe szorult, az „egykecentrikus” családmodell még inkább a fiú-utódlást helyezte előtérbe. „Ha csak egy gyerek lehet, az inkább legyen fiú” – véli a kínai házaspárok többsége.

A családtervezés-születésszabályozás lényegét tekintve az új állampolitikai koncepció – a „reform” és „nyitás” – fontos, domináns társadalmi tényezője. A cél az, hogy tudatosan és tervszerűen próbálják alakítani az ország népességszámának növekedését, segítsenek elkerülni a túlnépesedést, és lehetővé tegyék a családok életszínvonalának fokozatos és folyamatos emelkedését.

1949-ben az ország lakosainak száma 541,67 millió volt. Mivel az ezt megelőző időszakokat a magas születési és magas halálozási arány jellemezte, a népességnövekedés is lassú volt. 1949 után, főként az ötvenes években megindult születési fellendülés

eredményeképpen 1986-ra megduplázódott az ország népessége, és meghaladta az egymilliárd főt.

Az 1979-es fordulatot követően több olyan jelenség került előtérbe, amelyek jelentősen befolyásolták a népességszám további alakulását. Így például az 1981-ben elfogadott új házassági törvény szerint a házasságkötés hivatalosan engedélyezett alsó határa a férfiaknál 22, a nőknél 20 év lett. Vagy az ún. „parasztgazdasági modell” bevezetése a mezőgazdaságban, ami fokozott igényt támasztott a fiatal munkaerő iránt. Mindezek ellentmondásos helyzetet hoztak létre. Egyrészt a házasságkötés korhatárának csökkentése, a megváltozott gazdasági viszonyok és életszínvonal azt eredményezték, hogy egyre több fiatal kötött házasságot, és viszonylag sok nő szült. Másrészt az életszínvonal emelkedésének folyamata fokozatosan növelte az árucikkek iránti keresletet, ami (főleg a mezőgazdaságban) növekvő munkaerő-szükségletet jelentett. Mindezek végül is a tervezett születési ráta átmeneti túllépését eredményezték.

Az 1985-ös évet követő periódus további problémákat vetett felszínre: mivel ekkor több mint 35 millió fő került házassodási, illetve szülési korbába, ebben a periódusban minden egymást követő év újabb „baby-boomot” hozott. Következmény: 1986–1990 között az évi természetes szaporodási ráta minden erőfeszítés ellenére 15 ezrelék fölé emelkedett: 1986-ban 15,57, 1987-ben 16,61, 1988-ban 15,73, 1989-ben 15,04, 1990-ben pedig 14,39 ezrelék volt.

Az 1990-es év adatai közül említést érdemel a Hszingcsiang – Ujgur Autonóm Területé, ahol a természetes szaporodási ráta 18,62 ezrelék volt. Ez a régió Kína legnyugatibb részén terül el, sok nemzetiséggel és jelentős iszlám befolyással (népességszáma 15,29 millió). Ugyanígy a Tibet Autonóm Területé, ahol a természetes szaporodás üteme 16,43 ezrelék (népességszáma viszont a legalacsonyabb, 2,16 millió). A legalacsonyabb növekedési arányokat a tartományi joggal felruházott városokban figyelték meg: Sanghajban 3,67 ezreléket (népességszáma, 10,86 millió), Pekingben 7,20 ezreléket (népességszáma, 10,86 millió), és Tiencsinben 9,83 ezreléket (népességszáma, 8,84 millió).<sup>4</sup>

A különféle jellegű – városi és vidéki – települések adatainak összehasonlítása ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a belső és a távolabbi gyéren lakott területeken, valamint a határ menti zónákban a családtervezési-születésszabályozási politika a sok erőfeszítés ellenére sem teljesen sikeres. Amíg a városi jellegű települések népességének természetes szaporodási rátája 1981-ben 11,31, 1990-ben pedig 10,43 ezrelék volt – ami a házassodási és szülési korbába lépők számának jelentős emelkedése ellenére is csökkenő tendenciát mutat és jóval a tervezett alatt maradt –, a vidéki jellegű települések hasonló rátája 1981-ben 15,02, 1990-ben 15,79 ezrelék volt.<sup>5</sup>

Kínában a családtervezési-születésszabályozási politikát – elsősorban a gazdasági és kulturális különbségek, valamint az egyes nemzetiségek eltérő szokásaiból adódóan – nem lehet mindenütt azonos módon, formában és hatékonysággal alkalmazni. A kiadott rendelkezések – például a két- és többgyermekes családok hátrányos helyzetbe hozása bizonyos szociális juttatások megvonása révén – főként a városokban élőköt „sújtják”. A vidék viszont éppen a parasztgazdasági modell bevezetését követően jutott előnyökhöz.

<sup>4</sup> *China Statistical Yearbook*. 1993. 83. p.

<sup>5</sup> *China Statistical Yearbook*. 1993. 82. p.

A nemzetiségek lakta területeken még rugalmasabban kellett kezelni a családtervezés-születésszabályozási politikát. Például az a házaspár, amelynek nem genetikai okokból született szellemileg fogyatékos gyermeke, másodikat is vállalhatott. Egyes területeken azoknak a házaspároknak, akiknek leánygyermekük van, megengedik a második gyerek vállalását is. A gyéren lakott határvidékeken, a hegyvidéki körzetekben és a halászfalvakban eleve megengedett a két gyermek.

Mindazonáltal a családtervezési-születésszabályozási politika gyakorlati alkalmazásával – a sok gátló tényező, körülmény ellenére is – Kína jelentős eredményeket ért el a népességnövekedés korlátok között tartása terén. A teljes termékenységi arányszám (TFR) a városi településeken 1,5 alatt volt, a vidékieken pedig 2,8 körül ingadozott. Ez utóbbi településeken általában két gyermeket szültek az asszonyok, de nem volt ritka a három sem. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az állam által „engedélyezett” korhatár alatt házasságot kötött lányok – elsősorban a nehezebben ellenőrizhető vidéki területeken – évente átlagosan a csecsemők 10%-át szülik.

Az ezredfordulót megelőző évtized adatai viszonylag biztatónak mondhatók. 1989 végén a teljes populáció 1,112 milliárd volt, ez 1990-re 1,143 milliárdra emelkedett. A növekedés egy év alatt 31 millió fő volt. 1991-ben az össznépesség száma 1,158 milliárd volt, ami ugyan 15 millióval több az előző évinél, de a növekedés üteme 50%-kal csökkent az 1990-es évhez képest. 1992-ben a népességszám 1,172 milliárdra emelkedett, a növekedés 13 millió fő volt, de az előző évhez képest ez 2 millió fővel kisebb növekedést jelent. Végül az 1994-es és az 1995-ös népességszám 1,198 és 1,207 milliárd fő volt: itt már „csak” 9 millió a növekedés.

A kilencvenes évek közepére viszonylag alacsony lett a népességnövekedés mértéke. A változás több okra vezethető vissza.

1. A szülő nők száma csökkent. A 20–29 év közötti terhes nők száma 1995-ben például 1,26 millióval volt kevesebb, mint 1993-ban.

2. A korán házasságot kötött nők aránya csökkent, miközben a nők átlagéletkora a házasságkötésnél, gyermekvállalásnál évente növekedett. A részadatok jól mutatják az oksági összefüggéseket. A 20 éves koruk előtt házasságot kötött lányok aránya az 1992. évi 12,9%-ról 1994-ben 10,8%-ra csökkent. Azoknak a lányoknak az aránya, akik 21 éves koruk előtt szültek gyereket, az 1992. évi 6,27%-ról 1994-re 3,62%-ra csökkent. A nők házasságkötési átlagos életkora az 1990. évi 22,12 évről 1994-re 22,73 évre emelkedett. Azoknak a nőknek az életkora, akik első gyermeküket születték, a kilencvenes évek első felében 23,28 évről 23,87 évre emelkedett.

3. A többgyermekes nők aránya 10% alatt volt a kilencvenes évek közepén, míg 1990-ben ugyanez 19% volt. Az egygyermekes házaspárok aránya az 1990. évi 49%-ról 1994-re 63%-ra emelkedett.<sup>6</sup>

Kínában számos társadalmi probléma oka, egyben megoldásának függvénye is a túlnépesedés, illetve az esetleg bekövetkező gyors népességnövekedés. Számos tényező szükségessé teszi a népességnövekedés szabályozását, ugyanakkor meg is nehezíti ennek érvényesülését. Néhány példát említünk mindezzel kapcsolatban.

1. Kína a világ össznépességének 22%-át teszi ki, miközben az összes termőföldnek csak 7%-a áll rendelkezésére. Az egy főre jutó föld nagysága 0,086 hektár, ami jóval alacsonyabb a világlátlagnál (0,3 hektár). Ennek következtében jelentkehetnek élelmi-szer-ellátási problémák a harmadik évezredben.

<sup>6</sup> Population Rate Drops in 1994. *Beijing Review*, 1995. No. 27. 26. p.

2. Kínában a rokkantak és nyomorékok száma meghaladja az 50 milliót. Ezen belül több mint 10 millió azoknak a fiataloknak a száma, akik születési fogyatékosokból eredően ilyenek. Több mint 400 millióan élnek jódoban szegény vagy teljesen hiányos területeken, ami az értelmi fogyatékos gyermekek százezreinek születését idézheti elő.

3. Kína vidéki, főleg belső és nyugati, a foglalkoztatottság, egészségügy, oktatás és az infrastrukturális ellátottság terén elmaradottabb területein ugyancsak nagy gondot okozhat egy esetleges gyors népességnövekedés. Az országban átlagosan tízezer lakosra 23 kórházi ágy és 16,5 orvos jut. A vidéki iskolákban a tanköteles gyermekek tömegei – anyagi eszközök és pedagógusok hiányában – nem részesülnek megfelelő szintű oktatásban. Sok településen még oktatásra alkalmas épület sincs, és kevés a tankönyv, a segéd- és szemléltető eszköz. Sok vidéki területen tragikus a közlekedési helyzet is.

4. A széles néprétegek között meglevő műveltségi-kulturális szintkülönbség ugyancsak gátolja a sikeres születésszabályozó politikát. Az 1990-es népszámlálás adataiból kitűnik, hogy a 15 éven felüli népességből 22,27% analfabéta, illetve félig analfabéta.

A 20. század végi családtervezési-születésszabályozási politika egyik sikeres tartományként említhető Szecsuan. A tartományban élők száma meghaladja a 100 milliót, és az egy főre jutó termőterület kevesebb mint 1 *mu*. A természetes szaporodási rátát 20 év alatt (1970–1990 között) 31,21 ezrelékről 11,45 ezrelékre sikerült csökkenteni. Az eredmény a tartományi vezetés rugalmas politikájának és a tartomány központjában, Cscentuban székelő Születésszabályozási Propaganda és Nevelési Központ tevékenységének köszönhető. A tartomány egyik közigazgatási területén, Omában a helyi adottságoknak megfelelően próbálták egy, illetve – a család körülményeinek függvényében – esetleg két gyerek vállalására ösztönözni a házaspárokat. Itt akkor is engedélyeztek második gyereket, ha az első – külső okból – fogyatékos volt, ha a férj és a feleség is „egyke-családból” származott, továbbá ha – második házasság esetén – a házaspár, meddőségi tüneteket észlelve, gyermeket fogadott örökbe, de később mégis született gyermekük. A fenti esetekben arra törekedtek, hogy a két szülés között legalább négy év különbség legyen. A tartomány nyugati részén – a kis létszámú nemzetiségi területeken – ugyanakkor egyáltalán nincs születéskorlátozás. A házasságkötés előtt viszont az egész tartományban kötelezővé tették az orvosi vizsgálatot, és a súlyosan szellemi fogyatékosok házasodását nem engedélyezik. A tartomány népességpolitikai módszereihez tartozik az is, hogy az olyan családoknál, ahol már két-három gyermek van, az egyik házastárs sterilizálását sürgetik. Mindezek következtében a születési arány 16,27 ezrelék (az országos átlag 18,24 ezrelék), a természetes szaporodási arány pedig 9,24 ezrelék (az országos 11,60 ezrelék).<sup>7</sup>

Hopej, Csiangsu és Santung tartományok szintén jó példával szolgálnak a sikeres népesedéspolitikára. Ezek a tartományok, a „reform” és „nyitás” bevezetése után gyors gazdasági fejlődésnek indultak. Ennek során a helyi kormányzatok, az adminisztratív intézkedések mellett a családtervezési-születésszabályozási szolgáltatások területén nyújtott jelentős anyagi ráfordításokkal – például különféle fogamzásgátlók ingyenes osztásával – elérték, hogy a családtervezés életmóddá vált a helyi népesség körében.

Santung Kína harmadik legnépesebb tartománya. A családtervezési-születésszabályozási politika hatékony alkalmazása során azonban a kilencvenes évek első felében a születésszám csökkent. A születési ráta az 1990. évi 18,21 ezrelékről

<sup>7</sup> *China Statistical Yearbook*. 1993. 83. p.

1995-re 9,82 ezrelékre esett vissza, ami 8 ezrelékkal alacsonyabb az országos átlagnál. A természetes szaporodási ráta szintén nagyarányú csökkenést mutatott az említett periódusban: az 1990. évi 11,25 ezrelékről 1995-re 3,35 ezrelékre esett vissza (az országos arány 10, 55 ezrelék volt).

A tartományon belül az egyik járásban – Jütungban –, ahol 56 falusi település található, egy nagyon hatékony és eredményes születésszabályozási hálózatot sikerült kiépíteni. A járásban a népesség 99%-a gyakorlati téren is részt vett a családtervezési programban. Még a kimondottan hagyományos értelemben vett falusi településeken is az „egyke” család a legáltalánosabb. Közülük 43%-nak leánygyermekük van. A nők fogamzásgátló eszközöket is alkalmazhatnak, sőt bármikor szabadon választhatják a sterilizálást is. Ez utóbbi lehetőség mindkét nemre vonatkozik, de a nők sterilizálása természetesen gyakoribb. Az itt élő nők 80%-a használ spirált, 5%-a szed tablettát vagy használ kondomot. A többieket korábban sterilizálták. A családtervezési program eredményességét mutatja, hogy 1993-ban például mindössze 50 művi abortuszra volt szükség, miközben 10 ezernél több szülési korban levő nő élt a területen. A születési arány ugyanakkor a járásban a kilencvenes évek első felében mindössze 6,15 ezrelék volt. Ez az arány a fejlett országokéhoz hasonló.<sup>8</sup>

Ugyanakkor a születésszabályozó politika által preferált egygyermekes modell számos problémát is okozhat. Ezek közül veszünk számba néhányat.

1. Az egygyermekes családmódel elterjedésével Kína az öregedő társadalmak sorába kerül. Statisztikai adatok bizonyítják, hogy a nyugdíjas korú népesség az országban az ezredfordulót megelőzően meghaladta a 100 millió főt – ez több embert jelent, mint amennyi idős ember egész Európában él –, ami évi átlagban 3%-kal növekszik. Az idősebb generációkról történő gondoskodás idővel kritikussá válhat. Ennek ellensúlyozására már a manapság is történtek lépések. A fiatalabb nemzedékben a jövő „ideális” családstruktúráját próbálják tudatosítani, amelynek megfelelően a fiatal házaspár két idős házaspárral – a férj és feleség szüleivel – élnek együtt.

2. Kínában közismert a mezőgazdasági népesség túlsúlya. A vidék az ország népességszámának alakulásában mindig is fontos szerepet játszott. Ezért a családtervezési-születésszabályozási politika érvényesítése vidéken hangsúlyozottan fontos. A „falu” reformját követően a mezőgazdasági termelés szerkezetében bekövetkezett változások – a „parasztagazdasági” modell mint gazdálkodási forma uralkodóvá válása nyomán – két ellentétes előjelű folyamat indult el. A megváltozott gazdasági-gazdálkodási körülmények egyrészt jelentős számú paraszti munkaerőt szabadítottak fel, másrészt éppen ebben az új gazdálkodási modellben idővel munkaerő-igények lépnek-léphetnek fel, amelyek megoldását az „egyke”-családmódel vidéki elterjedése a jövőben akadályozni fogja.

3. A gyermekek testvér nélküli felnövése is számos pszichés és szocializációs – ösztársadalmi szinten jelentkező – problémát vet fel.

Az „egyke”-családmódel kialakulását követően jelentkező szociális töltetű problémák továbbgyűrűződését fogja előidézni egy másik családpszociológiai jelenség, amely a „reform” és „nyitás” politikájával egy időben eresztett gyökeret Kínában. A háttér egyfelől a gazdasági felemelkedés, a jóléti társadalom felé való közeledés, ami az életszínvonal rohamos változását hozza magával, másfelől az állam által támogatott egygyermekes családmódel. Egy új családmódel jelent meg, a kétkeresős, gyermektelen házaspár.

<sup>8</sup> Shandong population rate drops considerably. *China Daily*, 1996. March 14.

párból álló család. Egyes feltételezések szerint a jövőben az ilyen házasságokra, „családokra” épül majd a kínai társadalom. 1979 és 1993 között az ilyen DINK (Double Income No Kids) modellek száma meghaladta az egymilliót. Többségük Kína nagy és közepes méretű városaiban élt.

Nem lenne teljes a kínai társadalom 20. század végi házasság- és családtípusainak bemutatása, ha nem beszélünk a moszoi nemzetiség által kialakított modellről. Ez a sajátos típus nemcsak kuriózum a modernizáció útján haladó országban, hanem egyben egyfajta „lázas” is a jogi béklyókban „vergődő” polgári házasság-modell ellen.

A moszoi modell lényegét tekintve „vándorházassági” rendszeren alapuló matriarchális család. Hogyan alakult ki a „vándorházassági” rendszer?

A Luku-tó, amelynek partján a moszoi nemzetiség él, Jünnan és Szecsuan tartomány, valamint Tibet találkozásánál terül el. Két-háromszáz évvel ezelőtt a három szomszédos tartományból érkező karavánok számára a tó környéke nyújtott pihenőhelyet. A férfiak az ingázás, a többszöri visszatérés során beleszerettek a helyi nőkbe, náluk töltötték el egy-egy éjszakát, majd következő nap folytatták üzleti útjukat. A kapcsolat a visszatéréseket követően egyre mélyült, de jellege nem változott. A férfiak végérvényesen nem telepedtek le az adott helyen és nem is kötöttek házasságot, a nők viszont magukénak érezték az általuk kiválasztott és megszeretett férfit, akinek gyermeket is szültek. A férfinak ugyanakkor nem volt semmiféle kötelezettsége – erre a nő nem is kényszerítette –, és ez a sajátos „házassági” kapcsolat vezetett el végül is a matriarchális családok kialakulásához.

Milyen a mai moszoi modell? Amikor egy férfi és egy nő szerelmesek lesznek egymásba, létesíthetnek egy ún. acsu-kapcsolatot. Ennek az a lényege, hogy napszálltakor a férfi acsu jöhet a női acsu házához, ott töltheti az éjszakát, másnap korán reggel viszont el kell mennie. A moszoi emberek szabadon választhatják, illetve váltogathatják acsu-kapcsolataikat, de nem lehet nekik egyszerre több kettőnél. A Luku-tó partján fekvő településen a 71 család közül mindössze ötnél van meg a hagyományos férj-feleség kapcsolat.

A moszoi kultúra egyik tudományos kutatója, Ho Csienhua *Tanulmány a moszoi anyajogú társadalmi rendszerről* című munkájában részletesen elemzi a moszoi modellt. Kifejti, hogy az acsu két ember mély szerelmi kapcsolatán alapszik. Az acsu párnak – elsősorban a férfinak –, mivel nem zárt családi életet él, nem kell vállalnia a családdal járó kötelezettségeket. A férfi acsu független, jöhet-mehet, és a gyermeke, gyermekei az anya és annak családja felelősségére vannak bízva. A pár között nincsenek viták és problémák a családi tulajdon vagy a gyermekek eltartása miatt. A kapcsolat fenntartása a legfontosabb, valamint a szerelem és a „házasság” elismerése, megvallása. A kutató végső konklúziója: „A moszoi matriarchális család tagjai valóban képesek szeretni, ismerik, érzik és élni is tudják az igazi szerelmet, és kényszerítő eszközök nélkül gondoskodnak egymásról.”

A moszoi modell jövőjéről két vélemény alakult ki. Az egyik szerint az acsu biztosítja és garantálja a szerelem és házasság révén létrejövő családi rendszert. A társadalom fejlődése során az acsu képes lesz integrálódni a modern civilizációba, megtartva lényeges elemeit. A másik vélemény szerint az acsu nem lesz képes ellenállni a civilizáció „támadásainak”, és fokozatosan hasonul a hivatalos formákon alapuló házassági kapcsolatra épülő családmodellhez.

A kínai családok méretében már a 20. század végén érezhető volt a népességpolitika hatása. Az átlagos család például 1995-ben 3,74 főből állt. Statisztikai adatok mutatják,

hogy a tengerparti, fejlettebbnek tekinthető régiókban a családok kisebb méretűek az országos átlagnál. A legkisebb méretű családok, Sanghajban, Kína legnagyobb városában élnek, átlagosan 2,89 fővel. Az átlagnál alacsonyabb a családméret Liaoning, Csiangszu, Csöcsiang és Szecsuan tartományokban, valamint Pekingben és Tiencsinben. A fejletlen területeken viszont relatíve magas az átlagos családméret (4 fő). Tibetben a legmagasabb, 5,57 fővel.<sup>9</sup>

Kína 1979 után, de főként a 20. század végétől egyre szélesebbre tárta kapuit a világ felé. Ennek nyomán a külföldi életvitel hatással lesz a kínaiakra is, és egy részük bizonyosan átveszi majd ezeket a szokásokat. Így terjedni fog az „élettársi” kapcsolat házasság és gyermekvállalás nélkül, akárcsak a házasságon kívüli szexuális kapcsolat. Ennek hátterében a „nyitás” politikája mellett az anyagi szemlélet erősödése és az ideológiai téren bekövetkezett változások is ott vannak. Az emberekre korábban „béklyóként” nehezítő anyagi kiszolgáltatottság fokozatosan oldódik. Ez főként a nőkre vonatkozik, akik anyagi téren is egyre inkább függetlenné válnak.

A társadalombiztosítási rendszerben bekövetkező változások is kevésbé teszik fontossá a házasságot, a családot, amelyek korábban éppen az idősebbekről történő gondoskodásban töltötték be sajátos funkciót. Ma már Kínában is más megoldások jelentkeznek.

Míndamellert a házasság és a család alapjaiban meg fogja őrizni lényegét, funkcióit a jövőben is, de struktúrájában és lényegi vonásaiban lesznek változások. A harmadik évezredben feltehetően több lesz a kisebb méretű – főként az egygyerekes – család, többen fognak később házasodni, és kevesebb, de egészségesebb utód születése várható.<sup>10</sup>

<sup>9</sup> Forrás: Average family size drops. China Daily, beijing, 1996. Apr. 11. 2. p.

<sup>10</sup> Forrás: Chen Xinxin: Chinese Marriages and Families. China Today, Beijing. 1997. May. 5. 18. p.

## IRODALOM

### KÖNYVEK

Az Ormánság örök  
*avagy egy diskurzus lezáratlansága*

Kováts Zoltán: *Az Ormánság népesedés-története, 1720–1990*. Múzeumi Tudományért Alapítvány, Szeged, 2011. 208 o.

Az Ormánság hívszónak bizonyul a hazai kurrens népességkutatás körében: a régió hálás és kimeríthetetlen téma, s hogy mennyire nem kerüli el a fiatal kutatók érdeklődését, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az idén áprilisban Debrecenben megrendezett Országos Tudományos Diákköri Konferencián két szekcióban is – a néprajzban és történelemben – volt olyan pályamű, amely az Ormánsággal kapcsolatos kutatásért nyert első helyezést.

A közelmúltban elhunyt Kováts Zoltán munkája így kifejezetten fontosnak tűnik: címében olyan népesedés-történeti áttekintést ígér, amelynek a folyó kutatások igen nagy hasznát vehetik majd. A kötet egyfajta tisztelgés is a szerző előtt: mint a hátsó borítón közölt életútból kiderül, a kiadás posztumusz. A mini biográfia, ha nem is egészen szofisztikált stílusban, de viszonylag részletesen bemutatja a történész demográfus életútját, annak főbb állomásait, családi vonatkozásait. A posztumusz kötet ugyanakkor elbírta volna a szerző legfontosabb műveire vonatkozó pontos bibliográfiát (különösen, hogy az egyetlen hivatkozott mű megjelölése is pontatlan<sup>1</sup>). Mindezen túllépve azonban érdeklődésünk töretlen volt, különösen, hogy – ismerve Kováts Zoltán debreceni és budapesti kötődését – a téma elfogulatlan, objektív vizsgálatát vártuk.

A kötet három fő fejezetre tagolódik. Az első az Ormánság földrajzi helyzetének meghatározásával foglalkozik és az ormánsági falvak meglétének folyamatosságát igyekszik bemutatni. A topográfiai szakszerűséget követő meghatározást azonban ez esetben pontatlannak érezzük: bár Kováts utal a néprajzi táj népviselethez kötött meghatározására, azt a következtetést azonban nem vonja le belőle, hogy a régió kiterjedésének meghatározása csak hozzávetőleges lehet. Súlyosabb hibának látjuk viszont Sellye és Okorág Somogy megyéhez sorolását, még ha az Ormánságnak valóban volt is két olyan települése, amely az 1950-es megyerendezés előtt nem Baranya megyéhez tartozott.<sup>2</sup> A falvak megléte folyamatosságának bizonyítása pedig ahhoz a felfogáshoz (retorikához) csatlakozik, amely a helyi őslakosoknak a „griffes indás” magyaroktól való egyenes ági leszármazását hivatott hangsúlyozni. A fejezet olvasása során többször ütközünk lakonikus megállapításokba, ilyen például a középkori anyagok szűkössége feletti sajnálkozás, de általában is elmondhatjuk, hogy a könyv felépítése, szerkezete nem olvasóbarát: hiába vannak meg a nagyobb szerkezeti egységek, azokon belül a szöveg – javarészt a nagymértékű adathalmozás miatt – szétesik. Előfordul emellett nyelvtanilag hibás, értelmetlen cím is, ilyen például az első rész 6. fejezete (*A születés*

<sup>1</sup> Sorskérdésünk – a népesedés. *Tiszatáj*, 1970. 5–6. sz. 439–451. helyett: Kováts Zoltán: Sorskérdésünk – a népesedés. *Tiszatáj*, 1970. 5. sz. 439–446. és 6. sz. 541–546.

<sup>2</sup> A Kováts Zoltán által említett Drávafok mellett Markóc sorolható ide.

*korlátozás kezdete a gazdasági háttér*). Módszertani szempontból nem egy esetben hiányoltuk a források megjelölését. Mindemellett Kováts mintha folyamatosan küzdene kötete célkitűzésével: míg a bevezetőben az 1720-ban felvett családok rekonstruálását tűzi ki (s akkor nem felejtjük el a kötet címét sem!), a jobbágyvilág bemutatásával foglalkozó fejezetben már feladja a kapcsolódó névanyag elemzését, amely pedig – úgy véljük –, nélkülözhetetlen eleme lenne a kitűzött feladatnak. Kováts az első részben vállalkozik a gazdasági háttér vizsgálatára is (a későbbiekben is vissza-visszatér rá), ez azonban csupán a helyzet felszínes áttekintésére korlátozódik, így például hiába említi a lecsapolások és a vízszabályozások tényét, az igazi mélyfúrás elmarad.

A demográfiai viszonyok áttekintésekor csak a folyamat végpontja konkrét. A könyv főcímében az 1720-tól történő vizsgálatot ígéri, a második rész címe 1830-cal indít, míg az alcímben 1784-et jelöli meg origóul. Nem kevésbé szúr szemet az sem, amikor a népesedési tendenciák vizsgálatokor a különböző felekezetek kapcsán „minőségi eltérésekről” beszél. Érdeemes elgondolkozni azon is, vajon miért látta szerencsésnek a demográfiai folyamatok kettéosztását (1900 előtt és után). Maga arra hivatkozik, hogy ekkortól rendelkezik községsoros adatokkal, amit nem tudunk elfogadni, miután pár sorral alább utal a Klinger-féle adatbázisra (melynek 20. századra vonatkozó része sem 1900-zal, hanem 1901-gyel indul). A népesedési tendenciák bemutatása több fontos szempontot is nélkülöz: a termékenységi mutatók alkalmazása ugyanúgy hiányzik, mint az alapvető migrációs folyamatok elemzése (még ha az előbbiről Andorka kutatásának bemutatásakor szót ejt, az utóbbit pedig – ha csak néhány mondat erejéig is – később vázolja).

Tény, hogy az Ormánság kapcsán, főleg ha a kutatás egészen a közelmúltig kiterjed, nem lehet szó nélkül elmenni a cigány etnikumú lakosság népesedési tendenciáinak alakulása mellett. Kováts Zoltán nem is tesz így, sőt nagy hangsúlyt fektet a kérdésre. Úgy véljük, talán túl nagyot is, főleg mivel a nemzetiségileg sokszínű Baranya megye egyéb – Ormánságban is élt, illetve részint még élő – nemzetiségeire való utalásai szinte elvesznek a szövegben. Az ormánsági egykézés kérdésköre kapcsán – különösen a harmincas évek vitáiban – nagy szerepet játszott többek között Illyés Gyula és Kovács Imre publicisztikája, akik különösen nagy hangsúllyal emlegették a németek (svábok) – máig sem egészen rekonstruált – terjeszkedését. Nem szabad azonban elfelejtkeznünk az itt élt horvátokról és szerbekről sem. Az olvasó számára nóvum lehet Kováts utalása a Magyarországon élő szlovákok egykézésére – ez további utánaolvasásra, kutatásra ösztönözhet. Ugyanilyen érdekes – és alaposabb elemzést kívánó – kérdés a térség népesedésének Ratkó-korszakbeli alakulása: az erre kiterjedő vizsgálattal még adós a szakirodalom.

A kötet harmadik egysége – amely a könyv további kétharmadát teszi ki – egy három részből összetevődő adattár. Az elsőt, a településekre vonatkozó demográfiai alapadatok közlését jórészt feleslegesnek érezzük, hiszen még a szerző életében megjelent Kovács József lexikonja, amely némileg bővebben, de ugyanezeket az adatokat ismerteti az egész megyére vonatkozóan.<sup>3</sup> Jóval fontosabb viszont a szerző egyes családokat bemutató adattára, amely az egy-egy településre vonatkozó családrekonstrukciós munkáknak jól használható kiegészítője lehet. Az idézetekkel bőven dúsított harmadik adattár az egykekérdés irodalmát tekinti át a 19. század végétől egészen 1990-ig, a két világháború közötti időszakra koncentrálva. A kötet bibliográfiával zárul, amely bár

<sup>3</sup> Kovácsics József: *Baranya megyei népességtörténeti lexikon*. Budapest, 2003.

számos kapcsolódó művet felsorol, az Előszóban ígért könyvtárnyi szakirodalom áttekintéséről szó sincs – pedig ilyenről túlzás nélkül beszélhetünk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy bár Kováts Zoltán nem tekintette magát az ormánsági kérdéskör szakavatott kutatójának, nemcsak a kötet címében ígért (ám meg nem valósult) célkitűzésével, hanem retorikájával, szemléleti hozzáállását kifejező sajátos megfogalmazásaival maga is bekapcsolódott egy olyan, a népesedési válság kiindulópontjának tartott térségről szóló diskurzusba, amelynek (ma már minden túlzás nélkül állíthatjuk) évszázados hagyománya van. Kováts Zoltán könyve így inkább egy létező s igen komoly szakmai igény kifejeződése maradt, amellett, hogy egyben tisztelgés a családrekonstrukció módszerének első hazai alkalmazója előtt.

*Koloh Gábor Lajos*

#### DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

##### **EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION** az Európai Népesedési Társaság folyóirata **2012. No. 4.**

- REES, P. – VAN DER GAAG, N. – DE BEER, J. – HEINS, F.: European Regional Populations: Current Trends, Future Pathways, and Policy Options.  
HAANDRIKMAN, K. – VAN WISSEN, L. J. G.: Explaining the Flight of Cupid's Arrow: A Spatial Random Utility Model of Partner Choice.  
BUKODI, E.: Serial Cohabitation among Men in Britain: Does Work History Matter?  
DÉSESQUELLES, A. F. – SALVATORE, M. A. – PAPPAGALLO, M. – FROVA, L. – PACE, M. – MESLÉ, F. – EGIDI, V.: Analysing Multiple Causes of Death: Which Methods For Which Data? An Application to the Cancer-Related Mortality in France and Italy.  
AASSVE, A. – MERONI, E. – PRONZATO, C.: Grandparenting and Childbearing in the Extended Family.

##### **JOURNAL OF MARRIAGE AND FAMILY** az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata **2012. No. 5.**

- McHALE, S. M. – UPDEGRAFF, K. A. – WHITEMAN, S. S.: Sibling Relationships and Influences in Childhood and Adolescence.  
PILKAUSKAS, N. V.: Three-Generation Family Households: Differences by Family Structure at Birth.  
CHUN BUN LAM – McHALE, S. M. – CROUTER, A. C.: The Division of Household Labor: Longitudinal Changes and Within-Couple Variation.  
LEE, K. S. – HIROSHI ONO: Marriage, Cohabitation, and Happiness: A Cross-National Analysis of 27 Countries.

- LAU, C. Q.: The Stability of Same-Sex Cohabitation, Different-Sex Cohabitation, and Marriage.
- DeMARIS, A. – SANCHEZ, L. A. – KRIVICKAS, K. Developmental Patterns in Marital Satisfaction: Another Look at Covenant Marriage.
- GUSTAFSSON, H. C. – COX, M. J. – The Family Life Project Key Investigators: Relations among Intimate Partner Violence, Maternal Depressive Symptoms, and Maternal Parenting Behaviors.
- YODANIS, C. – LAUER, S. – OTA, R.: Interethnic Romantic Relationships: Enacting Affiliative Ethnic Identities.
- BOERTIEN, D.: Jackpot? Gender Differences in the Effects of Lottery Wins on Separation.
- GROMOSKE, A. N. – MAGUIRE-JACK, K.: Transactional and Cascading Relations between Early Spanking and Children's Social-Emotional Development.
- UPDEGRAFF, K. A. – PEREZ-BRENA, N. J. – BARIL, M. E. – McHALE, S. M. – UMAÑA-TAYLOR, A. J.: Mexican-Origin Mothers' and Fathers' Involvement in Adolescents' Peer Relationships: A Pattern-Analytic Approach.
- SPELLINGS, C. R. – BARBER, B. K. – OLSEN, J. A.: Political Activism of Palestinian Youth: Exploring Individual, Parental, and Ecological Factors.
- PILLEMER, K. – MUNSCH, C. L. – FULLER-ROWELL, T. – RIFFIN, C. – SUITOR, J. J.: Ambivalence toward Adult Children: Differences between Mothers and Fathers.
- MAN GUO – IRIS CHI – SILVERSTEIN, M.: The Structure of Intergenerational Relations in Rural China: A Latent Class Analysis.
- DYER, W. J. – PLECK, J. – McBRIDE, B.: Using Mixture Regression to Identify Varying Effects: A Demonstration with Paternal Incarceration.
- TURNEY, K. – SCHNITTKER, J. – WILDEMAN, C.: Those They Leave Behind: Paternal Incarceration and Maternal Instrumental Support.
- MCQUILLAN, J. – GREIL, A. L. – SHREFFLER, K. M. – WONCH-HILL, P. A. – GENTZLER, K. C. – HATHCOAT, J. D.: Does the Reason Matter? Variations in Childlessness Concerns among U.S. Women.
- HOUSTON SU, J.: Pregnancy Intentions and Parents' Psychological Well-Being.

#### POPULATION<sup>4</sup>

a Francia Nemzeti Népszégtudományi Intézet folyóirata  
2012. No. 3.

- JOBARD, F. – LEVY, R. – LAMBERTH, J. – NEVANEN, S.: Measuring Appearance-Based Discrimination: An Analysis of Identity Checks in Paris.
- BOZON, M. – RAULT, W.: From Sexual Debut to First Union. Where do Young People in France Meet their First Partners?
- GOLAZ, V. – LELIÈVRE, É.: A Retrospective Analysis of the Life Courses of Île-de-France Residents Born between 1930 and 1950.
- MARTI, M. – RÓDENAS, C.: Measuring International Migration through Sample Surveys: Some Lessons from the Spanish Case.

<sup>4</sup> A Population összes száma teljes terjedelemben megjelenik francia és angol nyelven is.

CONGOST, R. – PORTELL, J. – SAGUER, E. – SERRAMONTMANY, A.: Dispensation from Banns: A Data Source for Historical Demography and Social History.

#### **POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW**

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

**2012. No. 4.**

- CHERLIN, A. J.: Goode's World Revolution and Family Patterns: A Reconsideration at Fifty Years.
- SIRONI, M. – FURSTENBERG, F. F.: Trends in the Economic Independence of Young Adults in the United States: 1973–2007.
- MACUNOVICH, D. J.: Relative Cohort Size, Relative Income, and Married Women's Labor Force Participation: United States, 1968–2010.
- KUHN, R.: On the Role of Human Development in the Arab Spring.
- DEMENY, P.: Geopolitical Aspects of Population in the Twenty-First Century.
- ESTEVE, A. – GARCÍA-ROMÁN, J. – LESTHAEGHE, R.: The Family Context of Cohabitation and Single Motherhood in Latin America.

#### **POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW**

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

**2012. No. 6.**

- SOUTH, S. J. – TRENT, K. – BOSE, S.: India's 'Missing Women' and Men's Sexual Risk Behavior.
- YOUNT, K. M. – HALIM, N. – HEAD, S. – SCHULER, S. R.: Indeterminate Responses to Attitudinal Questions about Intimate Partner Violence against Women in Rural Bangladesh.
- WAN-CHI CHEN: The Changing Pattern of Educational Differentials in Divorce in the Context of Gender Egalitarianization: The Case of Taiwan.
- THÉVENON, O. – LUCI, A.: Reconciling Work, Family and Child Outcomes: What Implications for Family Support Policies?
- DE LIMA AMARAL, E. F.: The Decomposition of Economic Outcomes as a Result of Changes in Brazil's Male Age–Education Structure.
- PIOTROWKI, M. – YOK-FONG PAAT: Determinants of Educational Attainment in Rural Thailand: A Life Course Approach.

#### **POPULATION STUDIES**

a Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

**2012. No. 3.**

- SINGH, A. – CHALASANI, S. – KOENIG, M. A. – MAHAPATRA, B.: The Consequences of Unintended Births for Maternal and Child Health in India.
- MOULTRIE, T. A. – SAYI, T. S. – TIMÆUS, I. M.: Birth Intervals, Postponement, and Fertility Decline in Africa: A New Type of Transition?

- MURPHY, M. – DI CESARE, M.: Use of an Age-Period-Cohort Model to Reveal the Impact of Cigarette Smoking on Trends in Twentieth-Century Adult Cohort Mortality in England and Wales.
- GRANT, M. J. – YEATMAN, S.: The Relationship between Orphanhood and Child Fostering in Sub-Saharan Africa, 1990s–2000s.
- BERMÚDEZ, S. – BLANQUERO, R. – HERNÁNDEZ, J. A. – PLANELLES, J.: A New Parametric Model for Fitting Fertility Curves.
- NÍ BHRÓLCHÁIN, M. – BEAUJOUAN, É.: Fertility Postponement Is Largely Due to Rising Educational Enrolment.
- THORNTON, A. – GHIMIRE, D. J. – MITCHELL, C.: The Measurement and Prevalence of an Ideational Model of Family and Economic Development in Nepal.

## DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként  
Felelős szerkesztő: Óri Péter  
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Buday László u. 1–3.  
Postai irányítószámunk: 1024  
Telefon: 345-6000

Kiadóhivatal: 1024 Budapest, Buday László u. 1–3.  
Telefon: 345-6449 Fax: 345-1115  
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma:

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.  
1008 Budapest Orczy tér 1.  
Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján.  
e-mailen: [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu)  
faxon: 303-3440  
További információ: 06 80/444-444;  
Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a  
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal.  
Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség